

LAKI MIHÁLY

Vállalati magatartás – vállalati környezet

Kutatásmódszertani történet

Az 1968-as gazdasági reform és a szocialista rendszer 1989-es összeomlása közötti években nagy számban készültek esettanulmányok a vállalatok, vállalati szervezeti egységek, vállalatcsoportok, ágazatok, működéséről. Aki ma elolvassa ezeket az írásokat, nemcsak egy eltűnt világ (már nem létező vállalatok, piacállapotok, vezetési-irányítási módszerek, szabályozások) eseményeivel és folyamataival, de a múlt század hetvenes-nyolcvanas évei Magyarországon elterjedt társadalomkutatási módszerrel és szemlélettel is megismerkedhet. Tanulmányunkban igyekszünk kideríteni: miért választotta, használta és miért pont akkor a hazai tudományos közösség egy része ezt a módszert. Miért bízunk a kvalitatív kutatásban, az anekdotikus események rendszerezésében, mérhetőségében? Mi okozta térvesztését a rendszerváltás után? Vagy másként: miért volt népszerű ez a szemlélet és módszer a tudományos szabadság korlátozásának idején, és miért nem az e korlátok eltűnésének éveiben?

Journal of Economic Literature (JEL) kód: D29, L69.

Az eredeti terv: dokumentálni és közreadni a hazai társadalomkutatás történetének egy jórészt elfeledett, ám tanulságos epizódját. Szabályos, szokásos módon: előbb adatgyűjtés, utána -feldolgozás, majd az eredmények elemzése és bemutatása. A történet szereplőjeként azonban álságos és kontraproduktív lenne, ha kívülállóként vagy részt vevő megfigyelőként írnám le és értékelném az eseményeket és folyamatokat. Ezért a tanulmány – noha adatgyűjtésen és -elemzésen alapul – alighanem számos szerzői elfogultságot is tartalmaz. Remélem, hogy így is érdemes az olvasó figyelmére.

A tudománytörténeti epizód: az 1968-as gazdasági reform és a szocialista rendszer 1989-es összeomlása közötti években nagy számban készültek esettanulmányok a vállalatok, vállalati szervezeti egységek (gyáregység, műhely, munkáscsoport), ágazatok, vállalatcsoportok működéséről.¹ Aki ma elolvassa ezeket

¹ „Hisz ezen összegzéshez a nyolcvanas évek második felére már egészen jó minőségű empirikus anyag gyűlt össze, szaporodtak a saját szerkesztésű fogalmi sémák, és toborzódtak a »konvertibilis« tudású helyi teoretikusok is. Kelet-Európa számos országában már régóta nem a hivatalos politikai

az írásokat, nemcsak egy eltűnt világ (már nem létező vállalatok, piacállapotok, vezetési-irányítási módszerek, szabályozások) eseményeivel és folyamataival, de a múlt század hetvenes-nyolcvanas évei Magyarországnál elterjedt társadalomkutatási módszerrel és szemlélettel is megismerkedhet.

A terepmunkások (kutatók) az állami vállalatok és szövetkezetek felső és középvezetőivel, a munkásokkal, művezetőkkel és termelésirányítókcal készült interjúkat, az üzleti partnerekkel, a gazdaságirányítás munkatársaival folytatott konzultációkat, csoportos és egyéni beszélgetéseket rendre kiegészítették és ellenőrizték a vállalati élet dokumentumai, a vállalat történetek és más nyomtatott források gyűjtése és feldolgozása során.

Tanulmányunkban igyekszünk kideríteni: miért választotta, használta és miért pont akkor a hazai tudományos közösség egy része ezt a módszert? Miért bíztunk a kvalitatív kutatásban, az anekdotikus események rendszerezésében, mérhetőségében? Mi okozta térvesztését a rendszerváltás után? Vagy másként: miért volt népszerű ez a szemlélet és módszer a tudományos szabadság korlátozásának idején, és miért nem az e korlátok eltűnésének éveiben? Válaszra vár az a kérdés, hogy miért nem terjedt el a módszer és szemlélet a többi volt szocialista országban, miért csak Magyarországon.

Fogalmak – meghatározások

A sokáig néprajzi, antropológiai kutatások során végzett *terepmunka*² ma már a társadalomtudományok általánosan elfogadott kutatási módszere,³ amely az ember- és természettudományoktól sem idegen. Fontos jellemzője:

„[A] terepmunka az *információgyűjtés valamiről valós, természetes környezetben, nem pedig egy tanulási helyen, például laboratóriumban vagy tanteremben.*” (Mi az a terepmunka? – myubi.tv)

A terepmunka során a kutatók végezhetnek kísérleteket, készülnek felmérések kérdőívekkel vagy interjúkkal. A módszerek között említik a részt vevő és a nem részt vevő megfigyelést stb.

gazdaságtan tette fel a kérdéseket, elsorvadtak a hitviták, de csökkent a reformgondolkodás vonzereje is. Elapadtak a normatív vágyak.

Leírni, elemezni, magyarázni, megérteni lett mindinkább a tudományos credo. Formálódott egyfajta határeset-gazdaságtan, mely a kapitalista vegyes gazdaságokban gyakran mindössze *in vitro* tanulmányozható piachibákat *in vivo* vizsgálta.” (Kovács J. M. [1997] 318. o.)

² Terepmunka: „...tágabb értelemben minden, adatközlők körében végzett, módszeres néprajzi gyűjtés. A gyűjtés megfigyelt jelenségek vagy kikérdezés során hallott információk rögzítéséből áll, amelyhez a szempontokat a kutatóknak kell meghatározniuk előzetes ismeretei alapján.” (Magyar Néprajzi Lexikon, <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-562.html>)

³ A Longman dictionary 407. oldalán szereplő definíció szerint a terepmunka: „a terepen végzett tudományos vagy társadalmi tanulmányok, például dolgok mérése és vizsgálata vagy kérdések feltevése” (field work: scientific or social study done in the field such as measuring and examining things or asking people questions).

A terepmunka egyik lehetséges célja az esettanulmány-készítés.

„Gyakran beszélnek társadalomkutatók esettanulmányokról, amelyek valamely társadalmi jelenség egy vagy néhány példájára koncentrálnak, mondjuk egy falura, egy családra vagy egy fiatalokból álló bandára. Mint Charles Ragin és Howard Becker rámutatnak, nincs konszenzus abban, mi tekinthető esetnek, és a kifejezést sokféle értelemben használják. A tanulmányozott eset lehet például egy időszak is, nem csak embercsoport. Az esettanulmánynak mindenesetre alapvető jellemzője, hogy a figyelem valaminek egy konkrét példájára korlátozódik.” (Babbie [2003] 329. o.)

A kutatási eset a gazdasági életben lehet a nemzetgazdaság, egy régió, a gazdaságirányítás vagy -szabályozás (Csanádi [1985], [1989]) vagy valamely intézménye (Csanádi [1995]), politikai párt (Csanádi [1991]), társadalmi szervezet, vállalat, a vállalaton belül: termelési vagy irányítási egység, gyáregység vagy telep (Kovács É. [2008]), termék, illetve szolgáltatás piaca (Kapitány [1988], [1996], Kapitány-Kornai-Szabó [1982], Laki [2006], [2004], [2015]), a munkaerőpiac vagy annak szegmense stb.

Tanulmányunkban szűkítünk: csupán a hazai terepkutatások nyomán írt, publikált vállalati esettanulmányok történetét igyekszünk rekonstruálni. Ehhez ismertetnünk, elemeznünk szükséges a terepkutatás-történet számos epizódját.

Illusztráció – a publikációk gyakorisága

A tanulmányunk esettanulmány-gyűjteményében⁴ szereplő közlemények növekvő száma a kutatási módszer terjedését jelzi a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben. A 120 esettanulmány közül 1975 előtt készült 15, 1975–1980-ban 22, 1980 és 1985 között 35 darab, 1985 és 1990 között újabb 28 tanulmány szerepel ebben a halmazban. A később tárgyalandó visszaesést jelzi, hogy 1990-től napjainkig mindössze 20 publikált esettanulmányt regisztrálhattunk.⁵

A múlt század nyolcvanas éveiben megjelent esettanulmány-kötetek (Tardos [1980], Tárnok [1983]), könyvrészetek (Laki [1983]) is a módszer terjedésére utalnak. A növekvő elfogadottságot mutatja továbbá, hogy a könyvek és az összefoglaló tanulmányok legfontosabb adatforrásai az esettanulmányok voltak (Becsky-Inzelt [1982], Inzelt [1988]). A rendszerváltás előtti kedvező terepkutatási feltételekre utal, hogy külföldi kutatók is dolgoztak és készítettek vállalati esettanulmányokat a magyar terepen a nyolcvanas években (Lampland [1991], Swain [1985], Seleny [1991]).

⁴ A tanulmány végén, az *Irodalomban* az esettanulmányokat eltérő betűtípussal különböztettük meg.

⁵ Az *Irodalomban* megjelölt esettanulmányok jórészt folyóiratokban, kiadóknál, műhelytanulmány-sorozatokban megjelent, illetve könyvtárakban, gyűjteményekben regisztrált tanulmányok. Több tanulmányt kéziratként dokumentáltunk (Farkas K. [1974], Galasi [1978], Zsille [1973], Laki-Pete [1978], Czákó-Sik [1986]). Nem kevés kallódhat, esetenként a szerző nem őrizte meg kéziratát. Néhány esetben nem zárhattuk ki a másodközlést.

A nyájas olvasó

A remélt olvasók jelentős hányada a létező szocializmus Magyarországnán töltötte élete jelentős részét. Személyes élményei, olvasmányai alapján jó eséllyel eligazodik e letűnt világ fogalmainak rendszerében, ismerősek számára az intézmények, és talán a szereplők egy részéről is van tudása. A fiatalabb olvasóról aligha tétélezhetünk fel ilyen név- és tárgyismeretet. Ezt a – nap mint nap tapasztalható – kulturális szakadékot aligha tudjuk áthidalni. Ezért az „inkább több, mint kevesebb információ” elvét követjük. Akik túlírtnak, szájbarágósnak érzik a szöveget, bátran ugorják át az ismert részleteket.

A műfaj határai, avagy a korszellem

A magyarországi vállalati világ jelenségeinek közvetlen megfigyelésére és rendszerezésére nem csupán közgazdászok és gazdaságszociológusok vállalkoztak az 1968-as gazdasági reform és az 1989-es rendszerváltás közötti időszakban. 1970-ben újraindították az 1937-ben alapított „Magyarország felfedezése” könyvsorozatát, amelynek több kötete is foglalkozott a vállalati világ jelenségeivel (*Halmos* [1978], *Moldova* [1971], [1977], *László-Bencsik* [1973]; lásd még <https://magyarorszagfelfedezese.hu/az-alapitvanyrol/>). Más mélyinterjú- és településszociográfiákban is találkozhatunk a vállalati-szövetkezeti folyamatok leírásával és elemzésével (*Berkovits* [1980], *Csalog* [1976], [1978], [1981], *Magyar* [1986], *Márkus* [1989], *Vági* [1994]). A Balázs Béla Stúdió kísérleti dokumentumfilmes műhelyében is készült ilyen tárgyú film a nyolcvanas években.⁶ A közelmúlt történetét mélyinterjú módszerrel kutató Oral History Achivum (OHA, a Múvelődéskutató Intézet és a Soros Alapítvány közös vállalkozása) szervezésében is készültek interjúk számos gazdasági vezetővel a nyolcvanas évek elején.⁷

A második nyilvánosságban is közreadtak vállalati terepmunkákat (*Juhász* [1977], *Rupp* [1977], *Zsille* [1977], *Kemény* [1977/1990], *Laki* [1977], *Bauer–Laki* [1985],

⁶ Schiffer Pál: Földi paradicsom, magyar dokumentumfilm (1984).

⁷ „Az OHA másik, immáron intézményes előzménye az MTA Közgazdaságtudományi Intézete keretében 1981–1985 között végzett vezetővizsgálat volt, amely kapcsolódott az ott folyó, a *Gazdaságunk szervezeti rendszere* elnevezésű empirikus közgazdasági kutatáshoz. E kutatás interjúalanyai között igen sokan voltak, akik az 1956 utáni korszakban végig vagy igen hosszú ideig töltöttek be vezető pozíciót a műszaki, gazdasági és politikai élet területén, és életpályájuk, véleményük, attitűdjük, tevékenységük jellemző a Kádár-korszak vezetőire. Az interjúk készítésekor valamennyi megszólaló a gazdasági élet felső, illetve középszintjén töltött be funkciót, vállalati főmérnöktől igazgatón át miniszterig terjed a megkérdezettek skálája. E kutatás során 155 teljes életútinterjú készült, amelyek alapján megismerhettük a Kádár-korszak gazdasági és kisebb részben politikai elitjének mozgását, kiválasztódásuk formális és informális szempontjait, politikai, gazdasági nézeteit, valamint a döntések mögött húzódoó politikai, személyi és gazdasági alkukat. Természetesen mindvégig tudatában voltunk annak, hogy kizárólag az interjúk alapján nem lehetséges a korszak gazdaság-, társadalom- és politikatörténetének megírása. Ám ez fordítva is igaz: a hagyományos írásos forrásokra támaszkodva csak féloldalas, torzított kép tárulna elénk. Az ekkor készült életútinterjúk képezték az 1985-ben megalakult OHA alapját.” (*Kozák* [2000])

Törzsök [1985]). Gyakori volt az átjárás: az állami-szövetkezeti kutatóhelyeken foglalkoztatottak írásai jelentek meg szamizdatban. Esetenként nemcsak a közlés helye volt a második nyilvánosság, de a kutatás is ott folyt (Kenedi [1981], Haraszti [1972/1980], Zsille [1977]). Eközben az állásukat veszítették, a rövidebb-hosszabb ideig szabadúszók rendre részt vettek az állam által engedélyezett, finanszírozott vállalatkutatásokban.⁸

A hagyomány

Több tényező magyarázza, miért vált népszerűvé Magyarországon a terepkutatás és az esettanulmány-írás a létező szocializmus utolsó évtizedeiben.⁹ Mozaikkirakósunkat a hagyománnyal kezdjük: a terepkutatás, az esetleírás fontos, folyamatosan jelen lévő módszere a magyar társadalomkutatásnak. Litván György¹⁰ és Lengyel György tudománytörténeti kutatásaiból tudjuk, hogy a magyar szociográfia nagy korszakának kulcsfigurái, a két világháború közötti falukutatók mellett egy másik kutatási módszer és szemlélet hazai képviselőire – elsősorban Rézler Gyulára – is érdemes figyelnünk. Szigorúan betartva a tudományos kutatás és elemzés, a terepmunka korabeli szabályait, ők elsősorban a városi munkásság élet- és munkaviszonyait kutatták (Litván [1974], Lengyel [2018]). Lengyel György hívta fel a figyelmet arra, hogy Rézler Gyula kutatása a Kammer-textilgyár munkástársadalmáról a mai és a közelmúltbeli terepkutatások, esettanulmányok elődjének tekinthető. Annak ellenére, hogy módszertani okokból és a korszak jellegzetességei miatt Rézler

„nem vagy csak a feltétlen minimumra korlátozva beszél a vállalat és a gazdasági környezet viszonyáról. Szó esik a törvényi korlátokról s a könyvhöz fűzött pótlásban arról is, hogy egy kormányrendelet a kötelező minimálbér szintjét ismét 30%-kal emelte. De nem esik szó a beszállítókkal és a vevőkkel, a piacokkal és az állammal való kapcsolatokról. Nem esik szó a cégen belül a vezetők és a munkások közötti viszonyokról és kommunikációról. S végül nem esik szó egy sor olyan kérdéstről, amely túlmegy a kérdőív és dokumentumelemzés műfaján, kvalitatív módszerekkel, interjúval vagy részt vevő megfigyeléssel tanulmányozható (mint például az életutak, a motivációk és a devianciák problematikája).” (Lengyel [2018] 62. o.)

⁸ „Magyarországon, Csehszlovákiában, Lengyelországban az ellenzék tipikus képviselői társadalomtudósok: közgazdák, történetírók, de elsősorban szociológusok. A témák: a társadalmi struktúra, az egyenlőtlenségek, a tulajdonviszonyok, a hatalom megoszlása, a fizikai munkások és a parasztok életkörülményei és osztályküzdelmé, a gazdaság tényleges működésének leírása és elemzése. Az ellenzék nem választja el a fal a társadalomtól, sőt határvonalai is cseppfolyósak: a megtűrt s a tiltott irodalom és tudomány ugyanazokkal a problémákkal ugyanabban a szellemben foglalkozik.” (Kemény [1978/1991] 20. o.)

⁹ A közelmúlt történelmét kutatók is újítottak, és fontos forrásnak tekintették az életútinterjúkat (például Erős-Kovács-Lévai [1985]).

¹⁰ Litván György történész (1929–2006). Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának és a XII. kerületi nemzeti bizottságnak a tagja. 1957 májusában rövid időre, majd 1958 októberében ismét letartóztatták. 1959 áprilisában hat év börtönre ítélték. 1962-ben amnesztiával szabadult. A Történelmi Igazságtétel Bizottság egyik alapítója és vezetőségi tagja volt.

Lengyel György kevés jelét találta annak, hogy a falukutatók – és különösen Rézler és elődei – *közvetlen hatással* lettek volna az esettanulmány-írók, terepmunkások későbbi nemzedékeire. A közvetett hatás azonban kimutatható. A második világháború utáni magyar közgazdaság-tudomány meghatározó személyiségei ismerték a falukutató irodalmat, használták módszereit. Kornai János így emlékezik A gazdasági vezetés túlzott központosítása 1990-es második kiadása előszavában:

„Ebből a szempontból ez a munka némiképpen a 30-as évek falukutatóinak feltérési gyakorlatát folytatta, s nem használt fel semmit a nyugati irodalom empirikus vizsgálatának fejlett módszertanából.” (Kornai [1957/1990] x. o.)

Kemény István így indokolta fiatalkori műve, a Parasztságunk útja 1990-es újbóli közreadását:

„Újraközlésére részben azért szántam rá magam, mert megmutatja, hol tartottam szellemi (és szakmai) fejlődésem kezdetén, és árulkodik azoknak a mestereknek hatásáról, akiktől abban az időben a legtöbbet tanultam. A téves állításokat például szinte egytől egyig Erdei Ferenc-től vettem át, akinek a műveiben igen jó leírások, mélyreható elemzések és zseniális felismerések mellett túlzott leegyszerősítések, megalapozatlan állítások és fontos kérdésekben elfogult kijelentések is találhatók.” (Kemény [1992] 7. o.)

Lányi Kamilla¹¹ a következőképpen írt:

„Aztán úgy 1946–1947-ben végigolvastam rendesen a falukutató irodalmat. Nagyon sokat. Olyanokat is, akiket kevésbé ismertek, erdélyieket is.” (Laki-Pete-Vince [1948] 10. o.)

Lányi nemcsak olvasott, de művelte is a szociográfiát. Egy tiszántúli falu, Büdszentmihály társadalmában vizsgálta a vallási szekták térnyerését (uo.).

„A Valóság-tanulmány témaválasztásában meg biztosan közrejátszott az, hogy a falukutató irodalomból annyira mélyen megragadott a Néma forradalom, meg amit Féjánál olvastam.” (Uo.)

Életútjaik fordulatai is elfogadhatóvá tették számukra a kilépést a tudományos élet szokásos tereiből. Kornai János és Laky Teréz¹² a Szabad Nép, Lányi Kamilla a Magyar Nap című lap újságírójaként készített riportokat. Bródy András,¹³ a botcsinálta részt vevő megfigyelő a Csepel Vas- és Fémművek esztergályosaként szerzett terepismeretet:

¹¹ Lányi Kamilla közgazdász (1929–2006). 1948-ban szociográfiáját a Valóság közli, a Petőfi Kör vitáinak résztvevője. Több éven át pénztáros egy áruházban, majd a Konjunktúra- és Piackutató Intézetben képzettségének megfelelő munkát végezhet. A hatvanas-hetvenes években az agrárközgazdász- és menedzsertársadalmat provokáló nagy hatású tanulmányok szerzője, mechanizmuskutató, a vállalati magatartás avatott szakértője.

¹² Laky Teréz szociológus (1926–2005). Pályáját újságíróként kezdte, 1968-tól a KSH Infelior nevű számítástechnikai vállalatánál, majd 1973-tól a KSH Gazdaságkutató Intézet kutatójaként, 1982-től pedig mindvégig a – nevét váltogató – Munkaügyi Kutatóintézetben dolgozott. Több éven át vezette a Szociológiai Társaság gazdaságszociológiai szakosztályát.

¹³ Bródy András közgazdász (1924–2010). Az input-output modellezés nemzetközileg elismert kutatója, aki dolgozott Leontyev munkatársaként is. Több évtizedig foglalkozott a marxizmus elméleti megfogalmazásával.

„Amikor már nem lehetett engem tovább betegállományban tartani, akkor bekerültem a bérelszámolásba, majd a tervezőosztályra »gépíronőnek«. Szóval tudom, mi lakozik a tervezőmérnök lelkében, és mi egy bérelszámolóban, és hogy jön be a munkás reklamálni. A későbbi cikkeim a hóvégi hajráról meg a minőségről – Bródy [1955], [1956] – ezeken a benyomásokon alapulnak.” (Madarász–Szabó szerk. [1994])

Miközben a múlt század ötvenes éveiben megjelent Kornai-könyv és a Bródy-cikkek mintaként szolgáltak a következő nemzedék számára, Kornai, Kemény, Lányi Kamilla és Tardos Márton¹⁴ a hetvenes-nyolcvanas években is „kimentek” a terepre, esettanulmányokat publikáltak (*Hegedűs–Tardos* [1974], *Lányi* [1980], *Kapitány–Kornai–Szabó* [1982], *Kemény* [1992]). Máskor esettanulmány-köteteket, könyveket lektoráltak, szerkesztettek, fontos kutatásokat, kutatási projekteket irányítottak. (Erről később még lesz szó.)

A mi nemzedékünk számára kezdetektől nem volt idegen a terepmunka. Még egyetemistaként többen részt vettek kérdezőként, terepmunkásként Márkus István falukutatásaiban (*Márkus* [1996]) és az MTA Szociológiai Intézet 1969-es Békés megyei életmód-kutatásában (*Losonczy* [1973]).

A kutatás különös feltételei

Az előzmények és a hagyományok szükséges, de nem elégséges magyarázatok arra, hogy miért terjedt el a terepmunkára épülő vállalat-estleírás a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a magyar társadalomtudományokban.

- A jelenség alaposabb leírásához és elemzéséhez ezért áttekintjük
- a tudományos kutatás korlátait szabadsághiányos környezetben,
 - a rendszerszerű információtorzulás okait,
 - a reformérdekelt pártfunkcionáriusoknak és kutatásvezetőknek a torzítás csökkentésére tett lépéseit,
 - a terepkutatók értékválasztását és ambícióit,
 - a társadalomkutatás korabeli intézményrendszerét.

A tudományos kutatás korlátai

A hazai társadalomkutatók, egyetemi oktatók az 1948-as kommunista hatalomátvétel után 1989-ig olyan politikai-gazdasági rendszerben éltek, ahol tiltották vagy korlátozták a szabad tudományos diskurzust. A létező szocializmus évtizedeiben nem lehetett az akadémiai nyilvánosság fórumain (folyóiratok, konferenciák, egyetemi előadások stb.)

¹⁴ *Tardos Márton* közgazdász, politikus (1928–2006). 1966-tól részt vett az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában. A Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos főosztályvezetője, majd az MTA Közgazdaságtudományi Intézete gazdasági mechanizmus osztályának vezetője, a Pénzügykutató Rt. elnök-vezérigazgatója. Az Új Márciusi Front és a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ alapító tagja, országgyűlési képviselő.

véleményt cserélni a kapitalizmusról, a marxizmus–leninizmusról, a magyar–szovjet kapcsolatokról, a gazdaság pártirányításáról. A piac koordináló szerepének növekedését, a magántulajdon részleges visszaállítását javasló közgazdászok is könnyen kiérdemelték a nem veszélytelen „antimarxista” címet.¹⁵ Ilyen tapasztalatok, feltételek között élesen elvált a kinyilvánított, a publikált, az előadott, illetve a gondolt, legfeljebb szűk körben megosztott vélemény. Akik figyelmen kívül hagyták ezt az életkarrier-szabályt, még a múlt század hetvenes éveiben is retorzióban részesültek Magyarországon.¹⁶ Más esetekben elmaradt ugyan a büntetés, de megtiltották a kutatás eredményeinek közreadását.¹⁷

Torzított, elhallgatott információk

A hatvanas évek második felében pályakezdők kollektív élménye az 1967–1968-as csehszlovákiai reformkísérlet, a Prágai Tavasz brutális eltiprása, Csehszlovákia megszállása (magyar részvétellel) és az ezt követő elnyomás, az úgynevezett „normalizálódás”. Ekkor hosszú időre eldőlték, eldőlni látszottak a hazai társadalomkutatás feltételei. Akik nem emigráltak, a marxizmus–leninizmust figyelmen kívül hagyo¹⁸ esetleírással, mások a szocialista gazdaság növekedési folyamatainak elemzésével próbálták tudományos munkát végezni szabadsághiányos feltételek között. A hetvenes évek végén indulók pályáját és szemléletét is meghatározta a tartósság, „az ebben a rendszerben fogunk megöregedni” hangulata. Ezért a terepmunka különös előnyt

¹⁵ Jól illusztrálják a múlt század ötvenes-hatvanas éveinek fenyegető atmoszféráját, a hatalomban levők arroganciáját az alábbi idézetek: „Lapunknak az ellenforradalom előtt megjelent számaint szintén mulasztás terheli a marxista közgazdasági elmélet tisztaságáért és hazai alkotó alkalmazásáért vívott harcban... 1956-ban nem közöltünk kellő számú és színvonalú cikket a szocialista állam gazdasági szerepéről. Ez a tematikai egyoldalúság éppúgy, mint egyes lapunkban közölt vitacikkek hibái, szintén hozzájárultak ahhoz, hogy az idevágó vitatott kérdésekben egyoldalú, túlzó, sőt antimarxista nézetek kaptak lábra.” (*Böröczfy szerk.* [1983a] 297. o.) Hasonló szellemiséget áraszt Háy Lászlónak, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nagy hatalmú rektorának 1963-as írása: „Kutatásaink csak a marxizmus–leninizmus elveinek és módszereinek alkalmazásával lehetnek eredményesek: nagy hiba, amikor egyes szerzők munkáiban eltűnik a marxizmus.” (Uo. 383. o.)

¹⁶ „Az állampárt 1973-ban Kis János, Hegedüs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Bence György és Vajda Mihály ellen lépett fel antimarxista nézeteik miatt. »Úgy éreztem, hogy a jogaimban sértettek meg, és ez nyilvánvalóvá tette számomra, hogy vannak jogaim, melyeket nem az államtól kapok, s amelyeket az állam nem vehet el, legföljebb megsértheti őket. Ezt nem kell lehorgasztott fővel túrnöm, tiltakozhatok, védelmezhetem a méltóságomat« – mondta Kis János. Arra a felvetésre, hogy a retorziót kiváltó írások tudományos vagy inkább politikai jellegűek voltak, a filozófus elmondta: a Bence Györggyel és Márkus Györggyel közösen írt, *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művük egyik központi gondolata az volt, hogy nemcsak a létező szocializmus, de annak marxi ideálképe sem tartható. Bár előre látható volt, hogy a könyv a pártállami kontroll alatt álló sajtóban nem jelenhet meg, a szerzők mégis benyújtották a Gondolat Kiadónak. »Nem a szerző dolga, hogy cenzúrázza magát« – mondta Kis János erről.” (*Laki* [2018] 119. o.)

¹⁷ Bartha Eszter ismerteti egy „dobozban maradt kutatás” adatainak 1989 utáni újrafeldolgozását (*Bartha* [2021]).

¹⁸ „Arra kívántam az Olvasót rávezetni, hogy figyelmemre méltó, tartalmas megállapításokat tehet, ha távol tartja magát a marxi politikai gazdaságtan felkent papjainak szövegeitől és zsargonjától, nem bonyolódik bele vitáikba, hanem ehelyett pragmatikus módon közvetlenül a valóságot próbálja megfigyelni és abból általánosító következtetéseket levonni.” (*Kornai* [1957/1990] VII. o.)

kínált: akik ezt választották, azzal számolhattak, hogy a hatalomnak a tudományos élet irányításában és ellenőrzésében tevékenykedő, a rendszer defektusait érzékelő, kiküszöbölni akaró fontos képviselői túrték és (nemritkán vonakodva, de) támogatták ezt a kutatási módszert és stratégiát.¹⁹

Erre ösztönözte őket a gazdaságirányítási rendszer információtorzító, -áramlást gátló működése:

„A vállalati vezetőnek ahhoz fűződik érdeke, hogy minél lazább termelési feladatot kapjon, és ehhez minél bőségesebben lássák el anyaggal és munkaerővel. Így lesz a legkevésbé a konfliktus, így lesz a legkisebb veszélye annak, hogy a tervtől való elmaradás miatt elesik a jutalomtól, sőt meg is büntetik. Ez arra készteti, hogy *torzítsa az információt*: a várt tervfeladatnál kisebb kapacitást és nagyobb inputszükségletet jelentsen felfelé. Az első tervvázlat láttán alkudjon: próbálja elérni – panaszkodással, esetleg kérve a párt-szervek, a felsőbb hatóságok közbenjárását is –, hogy lazább tervet kapjon, azaz aránylag kisebb outputfeladatot és ehhez aránylag bőségesebb inputellátmányt.” (Kornai [1993] 152. o. – kiemelés tőlem, L. M.)

Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszerben megszűntek a tervutasítások, ám továbbra is maradt a kölcsönös információ-visszatartás és -torzítás a vállalatok és a gazdaságirányítók között.

„A vállalatok magatartásában előtérbe kerül a központi szándékokhoz való formális alkalmazkodás. A gazdálkodás valóságos kérdései, a piaci feltételekhez való alkalmazkodás helyett a központi, ágazati, területi szándékok »kifürkészése« válik fontossá.” (Antal [1985] 263. o.)

Általánossá vált a *szabályozóalku*:

„Gyakorlattá vált az éves tervek lebontása, illetve egyeztetése a vállalati tervekkel, s ennek kapcsán a minisztériumi »elvárások« megfogalmazása. Ezzel intézményesült az irányelveken, utasításokon keresztüli irányítási gyakorlat, amelybe egyre nagyobb mértékben belefolytak a területi, társadalmi szervek is. Mindez messzemenő következményekkel járt a vállalatok viselkedésében. A vállalati döntéseket, törekvéseket is egyre inkább meghatározta – az irányításhoz hasonlóan – a bázisszemlélet és velejárója, a tartalékolás.” (Uo. 284. o.)

Nélkülözhetetlen alkueszköz maradt a torzított információ:

„A klasszikus rendszerben is folyamatosan zajlottak alkudozások a föl- és alárendeltek között, de azért a fölöttes szava végül is eldöntötte a vitát. Most az alkudozás még általánosabb: az alárendeltek pozíciója még erősebb, az alku során adott félvezető információ gyakoribb.” (Kornai [1993] 509. o.)

¹⁹ A népgazdasági (ágazati) tervek feltételezte egyenletes és állandó növekedés rendre nem teljesült. A makrogazdasági folyamatok, különösen a beruházási volumen nem tervezett visszaesése, majd gyorsulása okainak kutatásától a reformbarát gazdaságirányítók a tervezés nagyobb pontosságát remélhették. A hazai „ciklusirodalomból” lásd Bauer [1981], Lackó [1980], Mihályi [1992], Simon [1981], Soós [1975], [1986], Szalai [1972], Tényi [1976].

Közbevetés: adatközlési anomáliák a két rendszerben

A vállalat és a kormányzat közötti alkuknak a piacgazdaságokban is elkerülhetetlen részei az elhallgatás, az adatvisszatartás, a torzított adatközlés (*Johansen [1979]*). A diktatúrákban és az autokráciákban azonban, ahol a statisztikai adatgyűjtést és -szolgáltatást is az uralkodó párt irányítja és ellenőrzi, különösen erős a hajlam az adatok titkosítására, torzítására és elhallgatására:

„Különösen rossz néven veszik, hogy rámutattam: a statisztikai hivatalok sehol sem lehetnek teljesen függetlenek a kormányoktól. Ezért ha a mérés bizonytalansággal terhes, akkor naivítás azt várni, hogy a hibák torzítatlanok legyenek. A közlések az eredményeket mindig és mindenütt túl fogják becsülni az adott lehetőségeken belül. Az »adott lehetőségek« persze csak részben módszertani korlátok. Sok függ attól is, hogy az alapadatok nyilvánosak vagy hozzáférhetők-e, léteznek vagy létezhetnek-e versengő statisztikai feldolgozások... vagy pedig az adatgyűjtés, -közlés és -feldolgozás valamennyi területe monopólium, mint ezt a mi statisztikai törvényünk előírja.” (*Bródy [1980] 124. o.*)

Bródy András nem említi a szocializmus fontos sajátosságát, a nemcsak a közönség, hanem a kutatók elől is tömegével elhallgatott (eltitkolt) információkat. Sok statisztikai adat nem volt nyilvános, nem lehetett hozzáférni, a döntéseket, a KGST-megállapodásokat nem lehetett megismerni.

Párhuzamos ellenőrzés

A hatalom képviselői hamar felismerték, hogy a vállalati vezetők érdekeltek az adatok egyoldalú közlésében és értelmezésében, ezért kiépítették és működtették a vállalati élet és teljesítmény ellenőrzésének párhuzamos rendszerét:

„Ami a forrástípust illeti: a hírek szállításáról, értelmezéséről, az információáramlás mechanizmusának kialakításáról, a hírek közhangulatra gyakorolt hatásának ellenőrzéséről a legfelsőbb szervektől a pártalapszervekig terjedő agitációs és propagandahálózat felelt. A vonatkozó tájékoztatók felhívták az e hálózatban érintettek figyelmét arra, hogy nemcsak a kényes kérdésekről kell beszámolniuk, de a hétköznapi fontosabb eseményeiről is. A tapasztalatszerzés és a továbbítás eszközei az írásos és szóbeli jelentések, vizsgálatok, felmérések, a különböző rendezvényeken való részvételek és az emberekkel való beszélgetések voltak.” (*Katona [2010]*)

A párhuzamos rendszer is rossz hatékonysággal működött. Például a *hangulatjelentések* készítői

„...gyakran nem rendelkeztek megfelelő értékelési készséggel és bátorsággal, megrendelésre dolgoztak, így feltételezhető, hogy inkább azt írták, amit a jelentések olvasói az emberekkel »gondoltatni« szerettek volna; azt, amit a felsőbb szerv hallani akart.” (*Katona [2010]*)

Hatékonyabb információgyűjtés és -közlés – a nyilvánosság jórészt kizárva

A statisztikai adatszolgáltatás rendszerszerű torzításai és a hasznavehetetlen hangulatjelentések láttán a politikai és gazdasági döntések jobb megalapozását szorgalmazók támogatták a fejlett Nyugaton elterjedt kutatási módszerek alkalmazását a hazai társadalomkutatásban.

A közvélemény-kutatás módszereinek fokozatos átvétele jól példázza ezt a törekvést,²⁰ amelynek fontos eleme, hogy a kutatási módszerek alkalmazása *nem járt együtt* a kutatási eredmények közreadásával. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont és utódja, a Magyar Közvéleménykutató Intézet a pártközpontnak dolgozott, kutatási eredményeik túlnyomó többségét nem a tudományos folyóiratokban vagy a sajtóban, hanem zárt körben terjeszthető kiadványokban, bizalmas jelentésekben publikálták.

A rendszer átalakítását példázza a Közgazdasági Információs Csoport története is:

„1973-ban az akkor már az apály szakaszába került reformfolyamat a Közgazdaságtudományi Intézetet is elérte, Földi Tamás²¹ létrehozta a Közgazdasági Információs Csoportot (KICS). Igazgatójaként egy igazi szakmai műhelyt alakított ki, ahol az európai közös piactól a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokig, az atomenergia környezetvédelmi kérdéseitől a szovjet katonai ipari komplexum gazdasági jelentőségének vizsgálatáig születtek a gazdasági reform mellett elkötelezett írások. A Közgazdasági Információs Csoport tanulmányai némelykor döntéshatározó szerepet is játszottak, először hívták föl a figyelmet arra, hogy az adósságba a rendszer bele fog bukni, hogy Lengyelország válsága katonai úton nem rendezhető, s hogy az 1980-as évek közepi elzárkózási kísérletek, de utóbb a reformok is a bomlás felé vezetnek.” (*Becsky* [2007] 301. o.)

A korlátozott-ellenőrzött nyilvánosság itt is a működés feltétele volt:

„Sok témáról akkor jelennek meg a KICS anyagai, amikor nincs még kialakult kép a szakmai-politikai köztudatban az adott téma majdani jelentőségéről, amikor még nem kristályosodtak ki az értéktételek, magyarul szólva, amikor legtöbbször még komoly tétje van annak, hogy Magyarországon a gazdasági döntéshozók kitől és mit hallanak először egy

²⁰ „1969. július 1-én a Magyar Rádió frissen épült Pollack Mihály téri épületében a Nyelv és Kommunikáció című konferenciával megkezdte működését a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, vagy ahogy a neve rövidítésben széles körben ismertté vált, a TK. Az előzményhez tartozik, hogy a Rádióban már 1963 óta létezett egy a média közönségének vizsgálatára hivatott részleg. Az ezen részleget is magába foglaló új intézmény szervezetenként a Magyar Rádió és Televízió, majd a két intézmény különválása után a Magyar Rádió egyik igazgatóságaként működött. [...] 1985. január 1-től a TK kivált a Magyar Rádió szervezetéből, és önálló országos intézetként működött tovább, majd 1988. július 1-től Magyar Közvéleménykutató Intézet, bevett rövidítésben MKI néven folytatta tevékenységét. A névváltoztatás valójában felért egy újr alapítással: igaz, hogy az új nevű cég jogutódként továbbvitte a TK kommunikációkutatási feladatköreit, állományát és eszközeit, de profiljában lényegesen megnövekedett a közvélemény-kutatási rész, ennek jegyében jelentősen gyarapodott és átalakult a közvélemény-kutatói gárda, és az intézmény szakmai előzményként egyre hangsúlyosabban hivatkozott a háború utáni koalíciós időkben rövid ideig, 1945-től 1949-ig fennállt Magyar Közvéleménykutató Intézetre.” (*Terestyéni* [2009])

²¹ *Földi Tamás közgazdász (1929–2007)*. 1966-ban létrehozta az *Acta Oeconomica* című folyóiratot, Kelet-Európában sokáig az egyetlen angol nyelvű periodikát. Megalapította a Közgazdasági Információs Csoportot (KICS). 1990 után az általa alapított Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány igazgatójaként járult hozzá a gazdasági, főként a külgazdasági és integrációs programok kidolgozásához.

adott témakörben. A tanulmányokat a témák sokrétősége ellenére összefűzi egy közös szál: a progresszió melletti kiállás, a feltétel nélküli reformelkötelezettség és a szókimondás igénye. E pozitív vonásoknak azonban komoly áruk van. A tanulmányok a szerzők és a szerkesztők neve nélkül jelenhetnek meg, és viszonylag szűk körben terjeszthetők. A nyilvános fórumokon gyakran az eredeti tanulmányok megszelídített változata jelenhet csak meg, de néha az sem.” (Richter [1999] 380–381. o.)

Az idők lassú változását jelzi a vállalati véleménykutatási módszer bevezetésének története:

„A gazdasági reform bevezetésével egyidejűleg történt a vállalati véleménykutatási módszer bevezetése 1968-ban: a Kopint és a Belker Kutató csinálta, kapcsolódva egymáshoz. Az elején »belső használatra«, majd később egy cikk megjelenhetett a Figyelőben.”²²

Pártfunkcionáriusok és kutatásvezetők

A reális (ténykövető) tájékoztatásban érdekelt állami és pártvezetők *a terepkutatásoktól is az infomációs rendszer defektusainak ellensúlyozását remélték:*²³

„Nyers Rezső adta a feladatot Zala Júliának,²⁴ hogy tessék azt megnézni, hogy miért nem az történik, amit a reformban mi célul kitűztünk. Semmi nem valósul meg a reform célkitűzéseiből, ez nyilván úgy van, hogy ezt a vállalatok valamiért nem akarják vagy nem tudják, vagy Isten tudja, miért... tessék ennek utánamenni. Ez volt a feladat. Na mármost ezt akkor úgy is lehetne értelmezni, mivel ez egy szigorúan bizalmas munka lett aztán, hogy hát ugye akkor én – az [Solt] Ottiliával együtt mi – az őfelsége tanácsadói című kategóriába léptünk át.” (Kemény [é. n.] 267. o.)

A kutatóhelyek vezetői, vezető kutatói kulcsszerepet játszottak ebben a folyamatban. Ők hagyták jóvá a vállalatkutatási terveket, adtak megbízólevelet a terepmunkásoknak, esetenként ők kérték fel kutatási együttműködésre a vállalati vezetőket. Az utcáról, megbízólevelél nélkül érkező terepmunkásokat már a gyárak, szövetkezetek kapujában megállították volna a rend éber őrei. Esetenként a megbízólevelél sem volt elegendő, a gyanakvó vállalati vezetők, párttitkárok megtagadták az együttműködést, kidobták a megbízólevelüket lobogató terepmunkásokat.²⁵

A terep (vállalat, szövetkezet) megközelítését, a befogadást megkönnyítette, hogy az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága 1971 márciusában kijelölte a közgazdasági kutatások fő irányait. Ezek között szerepelt a Szocialista Vállalatkutatási Főirány, amely

²² Inzelt Annamária szíves közlése.

²³ Valószínűleg a cikluskutatóktól is hasonlókra számítottak.

²⁴ Zala Júlia közgazdász (1919–1994). 1949-től a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője, elnökhelyettese, 1967–1975 között a Gazdaságkutató Intézet igazgatója, 1975–1980 között az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának vezető munkatársa.

²⁵ A szerző személyes élménye.

„része lett a tizenöt évre (1971–1985) szóló Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervnek. Szervezésével és koordinálásával a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemet, illetve akkori rektorát, Szabó Kálmánt²⁶ bízták meg. A programot 1975-ben 1990-ig meghosszabbították.” (Pogány [1988] 27. o.)

A kutatási főirány jórészt (szocialista) vállalatelméleti és szervezéstan kiadványokat finanszírozott, de a program része volt például Szalai Erzsébet terepkutatáson alapuló jelentős nagyvállalat-kutatása is (Szalai [1981]).

A terepkutatók: „akkor itt fogunk élni”

A terepkutatók, esettanulmány-írók – jórészt kutatóintézetekben, egyetemi tanszékeken dolgozó pályakezdők, állástalan peremértelmiségiek,²⁷ gazdasági újságírók – közül számosan kitérőnek, érdekes és hasznos tapasztalatszerzésnek (kiegészítő jövedelemforrásnak) tekintették a vállalati-szövetkezeti világ felfedezését.²⁸ Egy szociológusokból és közgazdászokból álló laza háló tagjaiként sok éven át ezt a módszert és szemléletet követtük kutatásainkban. A létező szocializmus rendszerének tartós fennmaradására számítottunk.²⁹ Tudományos munkát akartunk végezni szabadsághiányos feltételek között.

Említettük, hogy a terepkutatás, az esettanulmány-írás előnye volt, hogy nem kellett „viszonyulni” a hivatalos ideológiához, a marxizmus–leninizmushoz. A nem hivatalos marxista irányzatokról megoszlott a társaság véleménye (Kovács [1998]). Abban azonban egyetértettünk – tagadók, eltávolodók és magukat továbbra is marxistának vallók –, hogy terepkutatási módszertan kidolgozására, kutatási tervek megalapozására aligha alkalmas bármelyik marxizmus.

Az egyéni ambíciók mellett a módszer választásának másik fontos szempontja volt, hogy – mint azt bemutattuk – a hatalomnak a tudományos élet irányításában és ellenőrzésében tevékenykedő, a rendszer defektusait kiküszöbölni akaró fontos képviselői többnyire túrték és (időnként vonakodva, de) támogatták ezt a kutatási módszert.

Az előnyök mellett a terepkutatással és esetleírással a kutatói pályafutásunkat meghatározó *módszertani kockázatot is* vállaltunk a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben. Reményeinket és kétségeinket tükrözi ez az 1981-ből származó szöveg:

²⁶ Szabó Kálmán közgazdász (1921–2007). 1968–1973-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, a politikai gazdaságtan tanszék vezetője. Vezetése alatt a politikai gazdaságtan oktatás jelentősen eltávolodott az ortodox marxista szemlélettől. 1970–1990 között országgyűlési képviselő.

²⁷ Bence-Kís [1983] leíró fogalma a hivatalosság határait alkalmanként vagy tartósan átlépő értelmiségiekre.

²⁸ A terepmunka néhány kutatóhelyen a pályakezdők képzésének fontos eleme volt. Az állami vállalatoknál, bankokban eltöltött félévet-évet elsősorban az egyetemről egyenesen az akadémiai világba lépőknel szorgalmazták a munkahelyi vezetők. Nem lenne érdektelen kideríteni, hogy a kutatás- és intézeti vezetők manapság miért nem szorgalmazzák a tapasztalatszerzésnek ez a formáját.

²⁹ Kádár János beszédei végén az örök és megbonthatatlan magyar–szovjet barátságot éltette. Vetjük az üzenetet.

„[Az esettanulmány] újszerűségének két forrása van: a kutatás, a tényfeltárás *módszere és a tárgya*. A módszer annyiban új, hogy a szerző nemcsak a hagyományos adatforrásokra, főként a statisztikai adatokra támaszkodik, hanem ezekkel egyenértékűnek tekinti a gazdaság szereplőinek – vezetőknek és munkásoknak – szóbeli nyilatkozatait, írásos közléseit. Így vált – elsősorban Kemény István úttörő munkásságának hatására – a közgazdászok elfogadott adatforrásává a szociológiában, a pszichológiában (sőt a piackutatásban) viszonylag régen használt mélyinterjú, illetve a kérdőíves kikérdezés. A leíró esettanulmányok szerzői nem idegenkednek attól sem, hogy a történészekhez hasonlóan minden, a gazdaságirányító szervezetekben vagy a vállalatoknál készül »anyagot«, feljegyzést, jegyzőkönyvet, tervet adatforrásnak tekintsenek. (Ez a módszer már felbukkan a leíró közgazdasági kutatás háború utáni történetében úttörőnek számító Kornai János első könyvében is – A gazdasági vezetés túlzott központosítása. KJK 1957.)

A másik újdonság, hogy az esettanulmányok szerzői nem a népgazdaságot, hanem annak egy ágazatát, még gyakrabban egy vállalatot, gyáregységet, műhelyt mutatnak be. Vállalják tehát, hogy a rész esetleg nem pontosan tükrözi az egészet, hogy a vállalatnál lezajló folyamatok különböznek a más vállalatoknál megfigyelhető események menetétől. Azért vállalják az esetlegesség hátrányait, mert abban bíznak, hogy a történet *önmagán túlmutató* tanulságokat hordoz, hogy az általa kiváltott asszociációk az olvasót esetleg szabályosságok megállapítására készítetik. A gazdasági jelenségek leírásának és elemzésének ez a módszere még meglehetősen kiforratlan. Nem az a legfőbb gond, hogy az idesorolható írások egyike-másika éppúgy tekinthető helytörténeti, gyártörténeti monográfiának, szociográfiának, munkás- vagy vezetőszociológiai tanulmánynak, mint esettanulmánynak... A sokféleség az, hogy az ily módon értelmezett esettanulmányok a tudomány, a publicisztika, sőt a dokumentumirodalom határterületén helyezkednek el, inkább előny, különösen a jelenlegi útkereső szakaszban. Sokkal súlyosabb gondokat okoz, hogy egyelőre homályosak a bizonyítottság kritériumai. Durvábban fogalmazva: nehéz megmondani, hogy az összegyűjtött állítások és vélekedések közül mi tekinthető ténynek. További gond a tények és események fontossági sorrendjének megállapítása, az ütköző és együttműködő szereplők erejének és befolyásának mérése. Sovány vigasz az esettanulmányok írói számára, hogy hasonló, ha nem súlyosabb gondokkal küzd a több-kevesebb joggal »soft science«-nek minősített egész társadalomtudomány.” (Laki [1981] 75–76. o.)

A kutatói szabadság különös korlátja: az uralkodó diskurzus

Az esettanulmányok, terepkutatások nem döntötték, nem dönthették el a reformvitákat (Böröczfy szerk. [1983b]). Mindez nem változtat azon, hogy a kutatási terv, az adatgyűjtés és -feldolgozás korfüggő, a szövegek újraolvasásakor lépten-nyomon tapasztalhattuk a reformdiskurzus intenzív jelenlétét.

A múlt század második felében – 1953 és 1989 között – a magyarországi közgazdasági diskurzus középpontjában a gazdasági reform ügye állt. Pontosabban: a tervgazdaság a vártnál, ígértnél rosszabb működése. A kutatóhelyi vezetők többsége részt vett ebben a diskurzusban, és reform-előrevívő javaslatokat készített:

„A javaslatok járuljanak hozzá olyan gyakorlati állami intézkedéseknek a megalapozásához, amelyekre szükség lesz avégett, hogy gazdasági mechanizmusunk egészén belül

a szervezeti rendszer kevésbé akadályozza és fokozottabban mozdítsa elő a gazdasági fejlődésünkkel szemben felmerülő követelmények kielégítését, az alapvető gazdaságpolitikai törekvések megvalósulását.” (Nyers [1980] 1. o.)

Ezért követték az összefoglaló tanulmányokban, kutatási jelentésekben javaslatok, ajánlások a leírást, elemzést. A munkahelyi vezetők nem a kutatás árának, hanem a hozamának tekintették a konstruktív hozzáállást.

„...az esettanulmányok szerzői két szempontból szemlélték az eseményeket: egyrészt azt vizsgálták, hogy az általuk jellemzett területen kialakult gazdasági környezet zöld utat nyit-e a dolgozók minél nagyobb részének ahhoz, hogy önmegvalósítási szándékaikat a társadalmi igényekkel összhangban legyenek képesek megvalósítani, másrészt, hogy az intézmények között kialakult munkamegosztás elősegíti-e a termelésnek az ösztársadalmi és egyéni kereslethez való alkalmazkodását.” (Tardos [1980] 14. o.)

Vállalatok és terepmunkások a pártállami ernyő alatt

A terepmunka meghatározó mozzanata volt, hogy a megbízólevelet állami kutatóintézetek adták, és állami vállalatok, nagy szövetkezetek vezetői fogadták el:

„Az a fajta terepkutatást, amit Kemény Pista nyomán elkezdtünk, szerintem a felbomló pártállam sajátos viszonyai tették lehetővé. Volt valamelyes kutatási szabadság, viszont még mindannyian ugyanannak a pártnak és államnak a szolgálói voltunk, tehát a vállalati emberek megoszthatták velünk az adatokat, és főleg gondolataikat.”³⁰

A kutatási projektek reformígéretei a vállalati vezetőket is együttműködésre ösztönözték:

„Az esettanulmány-készítők aprómunkája és e gyakorlati vizsgálatok eredményeinek rendezése ad módot a társadalmi folyamatok leírására, elemzésére, a tudomány továbbfejlesztésére. Alapvetően ez az ismeret, amire minden gazdasági és politikai vezetőnek szüksége van ahhoz, hogy dönteni tudjon a változtatás szükségességéről vagy annak elvetéséről.” (Tardos [1980] 8. o.)

És tegyük hozzá: jobban felkészülhettek az 1968 utáni gazdaságirányítási rendszerben elterjedt, az irányító hatósággal folytatott szabályozóalkura.

Fontos kedvező mellékhatás: a terepmunkán alapuló kutatás jelentősen módosította, kinyitotta a kutatóhelyek és a kutatók kapcsolati viszonyait. Az esettanulmányok munkahelyi vitáin, lektorálásában (nem cenzúrázásában!) számos vállalati közép- és felső vezető, állami hivatalnok és pártmunkás vett részt. Lehetővé vált a vállalati és a tudományos érvelési mód, szókészlet, szemlélet kölcsönös megismerése és ütköztetése.

³⁰ Bauer Tamás szíves közlése.

A történet

A 1. táblázatban összefoglaltuk, mely intézetek, tanszékek munkatársai voltak hosszabb-rövidebb ideig terepkutatók, esettanulmányok szerzői – a munkahelyi vezetők aktív vagy hallgatólagos támogatásával. A három akadémiai intézet³¹ mellett a kormány funkcionális és ágazati minisztériumai, a KSH és a szövetkezeti szövetségek felügyelete alatt álló gazdaságelemző és -kutató intézetekben kutatták a magyar vállalatok állapotát, külső (KGST- és világgazdasági) kapcsolatait a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, a Janus Pannonius Egyetem Közgazdasági Karán is számos, terepkutatáson alapuló értékes elemzés készült ezekben az években.³² A gazdaságkutató intézetek, tanszékek eltérő intenzitással és időben fogadták be ezt a módszert és szemléletet.

1. táblázat

A gazdaságkutatás intézményei, a terepkutatás műhelyei, 1970–1990

Irányító minisztérium, főhatóság	Kutatóintézet
Magyar Tudományos Akadémia	Közgazdaságtudományi Intézet
Pénzügyminisztérium	Pénzügykutató Intézet
Központi Statisztikai Hivatal	Gazdaságkutató Intézet
Külkereskedelmi Minisztérium	Konjunktúra- és Piackutató Intézet
Ipari Minisztérium/Könnnyűipari Minisztérium	Textilipari Kutató Intézet
Kiszöv, TOT, Szövosz	Szövetkezeti Kutató Intézet
Egyetem	MKKE emberi erőforrások tanszék, szociológia tanszék

KITÉRŐ: a szocialista rendszer különös intézményei voltak a napjainkban csak nyomokban fellelhető *minisztériumi (ágazati) kutatóintézetek*. Egy részük csupán nevében kutatóintézet, valójában a minisztérium kihelyezett részlege volt. Az időről időre végrehajtott átszervezések, létszámcsökkentések során az ilyen „háttérintézetekbe” csoportosították át az apparátus hasznos embereit, akik továbbra is feljegyzéseket, előterjesztéseket gyártottak. A minisztériumi intézetek egy részében azonban a közgazdaság-tudomány, a szociológia bevett módszereit alkalmazó kutatásokat végeztek – többek között terepkutatásokat. A munkatársak többsége nem a hivatalnoki előmenetelt, hanem a sikeres kutatói karriert tekintette céljának. Az igazgatók hozzájárulásával (és a párttitkárok tudtával) az intézeti munkatervek részeként vagy az intézethez telepített központi kutatási programok keretében terepkutatásokat végeztek, vállalati esettanulmányokat készítettek.

³¹ Közgazdaságtudományi Intézet, Ipargazdasági Kutató Csoport, Világgazdasági Kutató Intézet.

³² Többek között Chikán Attila, Galasi Péter, Gábor R. István, Szabó Katalin, Szerb László munkáit említhetjük.

A vállalati esettanulmányokon alapuló egyik első kutatást 1969–1970-ben a Gazdaságkutató Intézetben végezte-szervezte Solt Ottilia és Kemény István. A visszaemlékezésekből, életútinterjúkból az alábbi történet rajzolódik ki a „vezetővizsgálatról”: a Gazdaságkutató Intézet 1966-ban „a tervgazdaság reformja részeként, a KSH-hoz kötődve alakult”.³³ Az intézet első igazgatója, Zala Júlia a következőket mondta az indulásról:

„Nyers Rezső komoly, új szerepet szánt nekem. Nyersnek volt egy elmélete, hogy »egy olyan ország, amely egypártrendszerű, amelynek nincs ellenzéke, ott kell egy olyan szervezet, intézmény, amelynek joga és kötelessége, hogy a Politikai Bizottság és a Kormány bármely határozatával, bármely szándékával szemben tudományosan megalapozott kutatásokon, vállalati véleményeken alapuló észrevételeket nyilvánítson. Még hozzá szigorúan titkosan, mert a titkosság garantálja az őszinteséget, és ennek az intézménynek joga van még olyan véleményeket is megkérdőjelezni, amin tegnap száradt meg a tinta.«” (Zala [é. n.] 131. o.)

Ebben a konstrukcióban kapott helyet a Solt–Kemény-féle vezetővizsgálat. Idézzük Zala Júliát:

„Solt Ottiliát előbb ismertem, osztálytársa volt a lányomnak. Mondtam, hogy szociológust keresek, méghozzá gazdasági szociológus kell nekem, aki a vállalatok magatartását tanulmányozza. Akkor hívtam be Keményt is. Aztán később jött Laky Teri, ezzel le is álltunk. Akkor csináltunk egy anyagot, nagyon kevés példányszámban, hogy mi a vállalatok véleménye az egész gazdaságirányításról, kérdeztünk meg három vállalatot.” (Uo. 133. o.)

Kemény István így emlékezett:

„...hatvankilencben kezdődött az a vezetővizsgálat, amit Ottiliával csináltam, ez az ő ötlete volt, az Ottiliáé, hogy ketten csináljuk, és ő beszélt rá engem, hogy vállaljam ezt a feladatot. És ő beszélt rá Zala Júliát, aki az intézet igazgatója volt. No most a vezetővizsgálatnál a megrendelés a Nyers Rezsőtől jött. A Nyers Rezső adta a feladatot Zala Júliának, hogy tessék azt megnézni, hogy miért nem az történik, amit a reformban mi célul kitűztünk. Semmi nem valósul meg a reform célkitűzéseiből, ez nyilván úgy van, hogy ezt a vállalatok valamiért nem akarják vagy nem tudják, vagy Isten tudja, miért... tessék ennek utánamenni.” (Kemény [é. n.] 267. o.)

Kemény István már korábban is kutatott vállalati terepen, a hetvenes évek elején a Csepel Vas- és Fémművekben a munkások és a technika viszonyáról (Kemény–Kozák [1971]). 1972-től Solt Ottilia is részt vett ebben (Solt [1972]):

„Kemény úgy szervezte meg a témával foglalkozó 1972-es kutatását, hogy munkatársai a maguk kutatási terepén (a vállalat eltérő profilú és eltérő technikát alkalmazó üzemeiben) önállóan dolgoztak. Így született Solt Ottilia esettanulmánya a vállalat akkori büszkeségének számító finomkohászati üzembről.” (Havas [1998] 18. o.)

³³ <https://www.gki.hu/language/hu/cegtortenet/>.

Mai szemmel a vezetővizsgálat szerény kísérlet volt:

„Hogy mi a vállalatok véleménye az egész gazdaságirányításról, három vállalatot kérdeztünk meg. Azután foglalkoztunk a járműprogrammal is, szintén néhány vállalat kikérdezése alapján.” (Zala [é. n.]

A vezetővizsgálat terepe a Láng Gépgyár, a Budapesti Elektroakusztikai Gyár és az Elektronikus Mérőkészülékek Gyára – vidéki telephellyel is rendelkező budapesti nagyvállalatok.³⁴ A kutatás eredményeit összefoglaló tanulmányból Zala két titkosított példányra emlékszik.

„Elkészült belőle két példány. Emlékszem, Nyersnek és Bálintnak³⁵ adtuk oda. Bálint nem volt negatív figura, Nyersnek is nagyon tetszett az anyag. Azt mondta, az anyag remek volt. Egy bajuk van ezeknek az anyagoknak. Nézze, a mélyinterjúkból jönnek az idézetek, az idézetek alapján a nem mindig teljesíthető igények, szinte hallom a hangjukat. Éppen ezért ezeket a kiadványokat igen szűk kör részére készítettük.” (Zala [é. n.] 133. o.)

Kemény István negyven titkosított példányra emlékszik, és arra, hogy a belőle írt cikket „nem közölte le sem a Valóság, sem a Közgazdasági Szemle” (Kemény [é. n.]), és csak a rendszerváltozás után jelent meg a szociológiai írásait tartalmazó kötetben (Kemény [1992]). A cikk cenzúrázása aligha volt független attól, hogy

„[A]z anyagok általában szigorúan titkosak voltak, és kizárólag a párt- és az állami vezetés számára készültek. [...] Előírás volt részünkre, hogy a Politikai Bizottság minden tagja kivétel nélkül kapja meg a jelentéseinket. A Kormánynak nem minden tagja kapott gazdasági tárgyú jelentéseket.” (Zala [é. n.]

A módszer korai alkalmazói közé tartozott a Konjunktúra- és Piackutató Intézet, ahol a Tardos Márton vezette Ágazati Osztály munkatársai egy-egy ágazat (könyvnyűipar, vegyipar, mezőgazdaság stb.) tevékenységét figyelték és elemezték az úgynevezett ágazati tanulmányaikban (például Gács [1976]). Tárnok Éva, aki 1971-ben, az egyetem elvégzése után került az osztályra, módszert és szemléletet újítva ágazati és egyúttal vállalati esettanulmányt írt. A Magyar Édesipari Vállalat tevékenységét kutatta. Az országos nagyvállalat az 1962-es iparátszervezés³⁶ során jött létre az édesipari alágazat addig különálló vállalataiból. Fontos fejlemény, hogy a Tárnok-tanulmány elérhetőségét *nem korlátozták: az intézet nyilvános kiadványsorozatában* adták közre (Tárnok [1974]). A kutatás második szakaszáról írt folyóiratcikk 1978-ban jelent meg (Tárnok [1978]).

³⁴ Az Elektronikus Mérőkészülékek Gyarában végzett kutatásunk főbb megállapításait folyóiratcikkekben adtuk közre (Bauer–Laki [1972]). A kutatást vezető Solt Ottilia szerint hibáztunk a cikk publikálásával, mert ezzel nehezítettük az összefoglaló cikk megjelenését. Mai szemmel: talán okult belőle az akkori olvasó, és legalább fennmaradt a kutatásnak ez a dokumentuma.

³⁵ Bálint József 1967 és 1973 között az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály vezetője, a Gazdaságpolitikai Bizottság tagja, 1973 és 1979 között a KSH elnöke.

³⁶ Az átszervezés okairól, módszereiről és következményeiről lásd Voszka [1984b].

Terepkutató hely lett a Szövetkezeti Kutató Intézet is, ahol

„1972 tavaszán iparszociológiai kutatócsoport alakult [Tellér Gyula³⁷ vezetésével – L. M.], amely a szövetkezeti és állami iparvállalatok összehasonlító szociológiai vizsgálatát tűzte ki célul. A munka – intenciói szerint – részben alapkutatás és módszertani kísérlet, részben pedig az Okisz és az ipari szövetkezeti vezetés számára is készülő, az ipari szövetkezetek társadalmi viszonyaival kapcsolatos problémafeltárás.” (*Földvári-Talyigás-Tellér* [1973] 6. o.)

A három ipari szövetkezetnél

„A fenti hipotézisek ellenőrzését ezres nagyságrendű népesség anonim kérdőíves megkérdezésével végezzük. Az első témában a kérések a megkérdezettek értékrendszerére, munkahelyi körülményeire, az ezekkel való elégedettségre, informáltságukra és az ipari szövetkezetekkel kapcsolatos beállítottságukra vonatkoznak. Ugyancsak alkalmazzuk a kérdőíves módszert a vállalati belső mechanizmus, valamint a laikus és szakvezetés viszonyának vizsgálatában. Itt azonban egyéb módszerek: interjú, döntéselemzés, esettanulmány stb. is komolyabban szóhoz jutnak. Végül a vállalat és környezete vizsgálatában a kérdőíves módszer viszonylag alárendelt, viszont fontos szerepet kapnak olyan módszerek, mint bizonyos sajtótermékek tartalomelemzése és a gazdaságpolitikai irodalom elméleti feldolgoása.” (Uo. 12. o.)

A felügyeleti szerv – az Okisz (Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége) – együttműködésével³⁸ folyó kutatás további sorsáról nincs tudomásunk.³⁹

A Pénzügykutatási Intézetben

„1970 tavaszán indított Tardos Márton és Deák Andrea közös kutatást az intézet megbízásából. Az elképzelés az volt, hogy a kutatók a vállalatoknál, a helyszínen vizsgálják meg a vállalati döntések motívumait, azok összhangját a gazdaságpolitikával, a népgazdasági tervvel.” (*Pogány* [1988] 19. o.)

Pogány Ágnes idézi Tardost:

„E cél érdekében 1970–1972. években 30 vállalati monográfiát szeretnénk készíteni, amelyek hivatottak lesznek feleletet adni arra, hogy a vállalatok rövid és hosszú lejáratú döntéseiknél milyen motívumok alapján járnak el, valamint hogy a vállalatok gazdasági tevékenységére milyen gazdasági és pénzügyi szabályozók és más központi

³⁷ *Tellér Gyula* szociológus, publicista, esszéista, műfordító, politikus (1934–2023). A Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsadója, rövid ideig az intézet igazgatója. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetségének egyik megalapítója. A rendszerváltás után aktív közéleti szerepet vállalt. 1995-től a Fidesz elnökének egyik tanácsadója, a Fideszben fontos szerepet töltött be.

³⁸ „E helyütt mondunk köszönetet továbbá dr. Göndör Györgynek, az Okisz osztályvezetőjének, aki értékes észrevételeivel nagyban hozzájárult dolgozataink végleges szövegének kialakításához.” (*Földvári-Talyigás-Tellér* [1973] 12. o.)

³⁹ „Az ipari csoportnak a főnöke Tellér Gyula volt. Tellér Gyula mondta, hogyan kéne ezt a dolgot megcsinálni. Kéne írni 5 darab esettanulmányt. Az 5 darab esettanulmányt a következők írták: Kőhegyi Kálmán írt kettőt, egyet írt Köllő János, egyet írt Varga Juli és egyet írt Mizsei Kálmán.” (*Kőhegyi* [é. n.] 32. o.)

megnyilvánulások (utasítások, tiltások, kérések, elvárások stb.) hatnak, és hogy ezeknek a hatásoknak milyen a mértéke és az iránya.⁴⁰ [...] A tervezett nagyszabású kutatási programból »...végül egy vállalati tanulmány született: Hegedűs Zsuzsa és Tardos Márton közös munkája: A mechanizmus reform hatása a Budapesti Harisnyagyárban⁴¹ címmel.« (Pogány [1988] 19. o.)

Héthy Lajos és Makó Csaba is az elsők között, 1968–1969-ben végeztek terepkutatást a Győri Vagon- és Gépgyárban, majd 1970–1971-ben egy építőipari vállalatnál (*Héthy–Makó* [1979]). A kutatásokat nem ellenezte az MTA Szociológiai Intézet igazgatója, Kulcsár Kálmán,⁴² és támogatta Horváth Ede,⁴³ a győri nagyvállalat vezérigazgatója. Itt sem korlátozták a publikálást: a terepmunka részleteit és a kutatási eredményeket az Új Írás irodalmi folyóiratban közölt cikkből (*Héthy–Makó* [1971b]), majd az Akadémiai Kiadó Szociológiai Tanulmányok sorozatában, illetve a Gondolat Kiadónál megjelent könyvekből (*Héthy–Makó* [1972b], [1979]) ismerhette meg az érdeklődő olvasó.

Héthy Lajos és Makó Csaba a vonatkozó nyugati szakirodalom alapos ismeretében végeztek terepmunkát.⁴⁴ A Kemény–Solt-féle vezetővizsgálat, csakúgy, mint a Szövetkezeti Kutató említett kutatása, viszont *menet közben kimunkált módszertannal* dolgozott. Módszertani kísérletről is tudunk:

„A kutatás első fázisában a vizsgálatban részt vevő 4 kutató – Földvári Tamás, Talyigás Katalin, Tellér Gyula és külső munkatársként Tomka Miklós – kísérletet tett egy-két szövetkezeti és állami iparvállalat társadalmi problematikájának átfogó s így szükségképpen vázlatos megismerésére, s ezzel párhuzamosan alakította ki a további rendszer vizsgálat koncepcióját, hipotéziseit és részletes vizsgálati metodikáját.” (*Földvári–Talyigás–Tellér* [1973] 5. o.)

Héthy Lajos és Makó Csaba tudatos kivételek voltak. A többi magyar terepkutatóra jellemző „learning by doing” és ezzel a vonatkozó külföldi módszertani szakirodalom alapos feldolgozásának hiánya később sem változott.⁴⁵ Csekély vigasz, hogy az angolszász egyetemi világban sem volt jobb a helyzet a hetvenes évek elején. Earl Babbie így jellemzi a kutatómódszertan oktatásának akkori állapotát:

⁴⁰ PMI PKI 117/1970. Dr. Wilcsek Jenő levele Tardos Mártonnak (1970. május 13.).

⁴¹ *Hegedűs–Tardos* [1974].

⁴² *Kulcsár Kálmán* jogász, szociológus (1928–2010). Az MTA Szociológiai Intézet igazgatója. Később igazságügy-miniszterként jelentős szerepet játszott a rendszerváltozás jogi előkészítésében.

⁴³ *Horváth Ede* esztergályos, vezérigazgató (1924–1998). 1962-ben a Győri Vagon- és Gépgyár vezérigazgatója. Kinevezése után radikális szerkezetátalakítást hajtott végre, szigorú minőségi követelményrendszert vezetett be. A gyár teljesítőképessége, műszaki színvonala a 80-as évek közepére világszerte elismerést váltott ki. Az MSZMP KB tagja volt.

⁴⁴ „A témában olvasott munkák közül Herbert Simon munkái mellett Donald Roy és W. F. Whyte munkái, valamint a francia munka- és iparszociológusok »teljesítményfékezésről« (*le freiniage*) szóló munkái alapján állítottuk össze a kutatási koncepciókat. (Megjegyzés: az angol irodalmat Lajos dolgozta fel, én a franciát.) A kvalitatív kutatási technika iránti érdeklődést egyébként a chicagói szociológiai iskola és antropológia keltette fel.” (Makó Csaba szíves közlése.)

⁴⁵ Max Weber, Herbert Simon idézése, említése nem pótolta a rendszerezett módszertani tájékozódást.

„Ismereteim alapján úgy tűnt, kétféle tankönyv létezik. Az egyik fajta olyan elvontan fogalmazta meg a kutatómódszertan elméleti logikáját, hogy attól tartottam, a diákok nem tudják majd az általános elveket átültetni a gyakorlatba, a kutatás valódi világába. A másik csoportba tartozó – gyakran »szakácskönyvként« aposztrofált – munkák pedig épp ellenkezőleg, egészen részletes, lépésről lépésre vezető utasításokban adták meg, hogyan kell egy surveyt elvégezni. Ezek a munkák azonban, sajnálatos módon, csak a szerzők által ismertettekhez rendkívül hasonló felvételek elvégzésére készítették fel a diákokat.” (Babbie [2003] XIX. o.)

Hasonló következtetésre jut Steiner Kvale:

„Az 1980-as évek végéig csekély irodalom állt rendelkezésre az interjúzással kapcsolatban, s a témába vágó írások leginkább cikkek és könyvfejezetek formájában jelentek meg.” (Kvale [2005])

Terjed, elfogadják

A módszer spontán terjedt a hazai kutatói világban:

„Az elvégzett munka, amelyről a tanulmányok beszámolnak, *nem egységes terv alapján* jött létre. A témák kiválasztása és megközelítése igen különböző” – olvashatjuk a hetvenes évek második felének terepkutatási eredményeit közreadó esettanulmánykötet bevezetőjében (Tardos [1980] 12. o. – kiemelés tőlem L. M.).

Sajátos kölcsönhatás segítette a terjedést: a kutatásvezetők terepkutatásra ösztönözték a kutatókat, akiknek eredményeit a gazdaságirányítás tudástöbbletre számító döntéselőkészítői és döntéshozói elismerték és hasznosították.

„Emlékszem, amikor elkezdtem a Kopintban dolgozni, olvastam a sok belső, igazából kicsit unalmas anyagot, és [Tardos] Marci mondta, hogy jó lenne, ha kimennék a terepre, a valóságot megnézni. Én választottam az édesipart. A tanulmány megjelenése után a Tervhivatal elnökhelyettese felhívta a Kopintot, és dicsérte a tanulmányt.”⁴⁶

A kedvező fogadtatás (az előfutárok teljesítménye) is hozzájárult ahhoz, hogy a hetvenes évek második felében már széles körben hajtottak végre *főként* esettanulmányokra és terepmunkára épülő kutatási programokat Magyarországon. Például a Szövetkezeti Kutató Intézetben az Ipari szövetkezetek fúziója elnevezésű (Köllő–Varga [1979], Kőhegyi–Mizsei [1979]) és Az ipari szövetkezetek alkalmazkodása a gazdasági szabályozórendszerhez című (Eörsi–Perger [1981]) kutatási programok elsődleges adatforrásai esettanulmányok voltak.

A terepkutató műhelyek köre is tovább bővült ebben az időszakban. A Pénzügykutató Intézetben:

⁴⁶ Tárnok Éva szíves közlése.

„Szalai Erzsébet irányításával 1976-ban hét feldolgozóipari vállalatról készült esettanulmány. Az adatfelvételben Havas Gábor, Csanádi Mária, Lamberger Galina, Pásztor Sára, Pártos Gézané, Reszegi László és Tarján Dániel is részt vett. A kutatás forrásának bázisát a vállalati mérlegbeszámolók adatai és a vizsgált vállalatok vezetőivel folytatott interjúk adták. Az összegyűjtött adatokat Szalai Erzsébet dolgozta fel Kiemelt vállalat, beruházás, érdek című könyvében.” (Pogány [1988] 41. o.)

Ez a kutatás is hozzájárult ahhoz, hogy a Pénzügykutatási Intézet a terepkutatások fontos műhelye lett:

„1977 őszén a Pénzügykutatási Intézetben egy hattagú csoport alakult azzal a céllal, hogy több oldalról közelítve, empirikus módszerekkel vizsgálja a nagyvállalatok létrejöttét és működését, elsősorban a gazdálkodó egységek és a gazdaságirányító szervezetek, az egyes vállalatok, valamint a nagy szervezeteken belüli egységek kapcsolati rendszerében megnyilvánuló érdek- és hatalmi viszonyok szempontjából.” (Csanádi és szerzőtársai [1984] 1. o.)

A kiszemelt és a kutatásban partner gépipari nagyvállalat, a Magyar Hajó- és Darugár

„jellemzői – több vállalatból alakulás a hatvanas évek elején, a gyáregységek önálló, elkülönült végtermék-kibocsátása, a belső kooperáció alacsony szintje, az egyedi és sorozatgyártás, a szocialista és tőkés export, valamint a belföldi értékesítés egymás mellett élése – a magyar ipar számos vállalatánál megtalálhatók” (Uo. 7. o.).

A Pénzügykutató csapatának módszerbeli újítása az volt, hogy nem több vállalatnál folytatott egyidejű, összehasonlító kutatást, hanem

„a csoporton belüli munkamegosztást a résztvevők korábbi kutatási területei határozták meg. Ebből adódott a »funkcionális« felosztás, amelynek megfelelően a tanulmányok egy része a nagyvállalat egy-egy sajátos tevékenységi területét – a beruházást, a munkaerő- és bérszabályozást, a beszerzési és értékesítési kapcsolatokat, a szervezet kiépülését – vizsgálja, másik része az MHD-nak, illetve általában a nagyvállalatoknak a gazdaságban elfoglalt helyzetét, a felső szintű gazdaságirányítási szervekhez és pártszervezetekhez fűződő kapcsolatát elemzi.” (Uo. 8–9. o.)

Korlátok – a melléküzem-kutatás

A terepkutatáson alapuló vállalati esettanulmányok jóval nagyobb nyilvánosságot kaptak, mint ahogy azt Nyers Rezső és Zala Júlia tervezte. Sorra megjelentek kutatóintézeti kiadványokban, közleményekben, és a tudományos-szakmai folyóiratok hasábjai is megnyíltak a módszer és szemlélet képviselői előtt (*Kőhegyi* [1976], *Laki* [1976], *Laky* [1976], *Simonyi* [1976], *Tárnok* [1978], *Varga* [1980]). Aki elfogadta a reformdiskurzus kijelölte kutatási tárgy-, fogalom- és érvekészletet, az jó eséllyel számíthatott arra, hogy eredményei folyóiratcikk vagy könyv formában is elérhetőek lesznek (persze éles bírálatban is részesülhetnek).

Rupp Kálmán termelészövetkezeti melléküzemágakról írt tanulmányának (Rupp [1973]) a története jól jelezte azonban a kutatási szabadság határait.⁴⁷ Rupp a reformerek által nem várt, nem tervezett jelenséget kutatott:

„Az 1968-as magyarországi gazdasági reform nem tartalmazott intézkedéseket a jelentős magán- vagy félmagán-vállalkozások legitimizálására. A könyv tárgyát képező félmagán-üzemeket nem központi tervezők tervezték, hivatalosan nem támogatták. A félmagán-szektor hirtelen terjeszkedése az új gazdasági mechanizmus bevezetésével összefüggő szabályozási változások mellékterméke volt.” (Rupp [1983])⁴⁸

A kutatás biztatóan indult:

„Kemény István, egy befolyásos disszidens társadalomtudós javasolta, hogy vizsgáljam a mezőgazdasági szövetkezetek ipari »leányvállalatait«. Úgy döntöttem, hogy követem a tanácsát, és intézetem vezetői elfogadták az ötletet. Tanulmányom kezdeti támogatása feletteseimnek az innovatív, piacorientált gazdaságszervezési formák iránti érdeklődésének tulajdonítható, de annak is, hogy a téma politikailag kényes, robbanékony jellege – ezeknek az intézményeknek a félprivát jellege – számomra és feletteseim előtt is ismeretlen volt... [Az elkészült tanulmányt] nagy örömmel fogadta Nagy Tamás professzor, az intézet igazgatóhelyettese, osztályom vezetője. A közvélekedés szerint ő volt – Nyers Rezsőnek, a Politikai Bizottság reformtervezésért felelős tagjának asszisztenseként – az 1968-as új mechanizmus főépítész. Nagy ekkor még nem érzekelte a politikai problémákat, és monográfiámat könyvként ajánlotta kiadásra.” (Uo. 220. o.)

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet vitáján felszólaló agrárközgazdászok és funkcionáriusok azonban megtámadták a tanulmányt. Az intézet keményvonalas kommunistái is elhatárolódtak Rupp monográfiájától:

„Az intézetemben a kommunista párt vezetőségének egyik tagja eufemisztikusan figyelmeztetett a kapitalizmust hirdető befolyására, bár én nem voltam a párt tagja, és ő nem volt szakértője a szakterületemnek. [...] Egy intézeti kolléga a tanulmányt publikálásra javasolta, azonban a Szociológia című folyóirat levelét az egyik felettesem »véletlenül« kinyitotta az intézetben, és megakadályozta az ottani közlést is. [...] A monográfiámat övező politikai felzúdulás következtében Friss István, az intézet igazgatója, akadémikus, a Magyar Kommunista Párt⁴⁹ Központi Bizottságának tagja tipikus döntéssel úgy határozott, hogy nem publikálhatom eredményeimet, de jelentős új finanszírozást kínált a jövőbeli kutatásokhoz.” (Uo. 221. o.)

Nagy Tamás igazgatóhelyettes a reformdiskurzus határainak elfogadásához kötötte volna a publikálást:

„...ajánlatát, amely bizonyára jóindulatú és segítőkész volt, de mivel ez a láthatatlan falakat elfogadó megoldás lett volna, elutasítottam. Nem fogadhattam el egy olyan megoldást, amely szerint az intézet publikálná a könyvem annak fejében, hogy egy olyan bevezetőt

⁴⁷ A történet részleteit lásd Rupp [1983] 219–224. o.

⁴⁸ Az angol nyelvű szövegrészeket magyarul idézzük.

⁴⁹ Értsd Magyar Szocialista Munkáspárt.

írjak, amelyben elmagyarázom, hogy az 1948-as államosítások egy történelmileg visszafordíthatatlan fordulatot jelentettek.” (Rupp [2016])

Fontos tanulság: nem a terepkutatás-esettanulmány módszer, hanem a kutatás tárgya és megállapításai miatt tiltották az eredmények közreadását.⁵⁰ Rupp Kálmán átlépte a reformdiskurzus határait, amikor a tulajdonviszonyok változását kutatta.

„Nem lényegtelen szempont, hogy Magyarországon a vállalatok központi döntések alapján jönnek létre, a melléküzemek esetében viszont azt figyelhetjük meg, hogy spontán erők miképp hoznak létre, fejlesztenek ki új gazdasági egységeket.” (Rupp [1973] 3. o.)

Aki nem lépte át radikálisan a reformdiskurzus határait, az számíthatott a munkahe-lyi vezetők támogatására és védelmére. Jellemző történet: Friss István igazgató elkísérte a kezdő kutató terepmunkást bemutatkozó látogatásra régi barátjához, elvtársához, a Budapesti Vegyiművek vezetőjéhez. Amikor a vezérigazgató elolvasta az elkészült esettanulmányt (Kovács J. M. [1980]), és felháborodva retorziót követelt, Friss megvédte fiatal beosztottját.⁵¹

A terepkutatások hatása a tudományos és közfelfogásra

A felsőoktatást uraló marxista–leninista politikai gazdaságtan szerint:

„A szocialista vállalat – ellentétben a tőkés vállalattal – nem a bérmunka kizsákmányolására, értéktöbblet termelésére és realizálására irányuló szervezet, hanem a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel szabadon egyesült dolgozóknak termelőerejük s vele személyiségük kollektív kifejlesztését, fogyasztóképességük tágítását szolgáló tervszerű – saját munkájukon alapuló – termelés és realizálás szervezete.” (Nagy és szerzőtársai [1968] 449–450. o.)

A vállalatok mindkét társadalmi rendszerben elkülönülten működnek, ám

„...az a különérdek, amely a tőkés vállalatban testet ölt, magántulajdonosi érdek, viszont a szocialista vállalati érdek a munkáskollektíva tagjainak mint a termelési eszköz-tulajdon alanyainak közös érdeke. Amaz természete szerint antagonisztikusan szemben áll a bérmunkás érdekeivel, s aláveti azt magának, emez pedig a kollektíva érdeke, amelyben a dolgozók egyéni (munkás- és kollektív tulajdonosi) érdekei integrálódnak, s olyan célokra irányul, melyeknek közös erőfeszítéssel való teljesítése útján – vállalati szinten – az egyéni célok együttesen optimálisan teljesülhetnek.” (Uo.)

Néhány gazdasági újságíró a nyolcvanas évek elején – talán a terepkutatók által is inspirálva – gyártörténetekből, a vállalat tervjelentéseiből, értékelő tanulmányokból és a vállalati vezetőkkel folytatott beszélgetések/interjúk alapján rekonstruálták

⁵⁰ Tanulmányát (sikeresen megvédett PhD-dolgozatát) az Egyesült Államokban publikálhatta (Rupp [1983]).

⁵¹ Kovács János Mátyás szíves közlése.

az állami vállalatok történetét, a fontosabb döntéseket és azok következményeit (*Bossányi-Kovács-Varga* [1980], *Bossányi-Kovács-Somfai* [1981]). A deklarált céljuk azonban nem (nem elsősorban) a rendszer leírása és elemzése, hanem a jobbítás:

„...hogy egyrészt segítsük a vállalatokat, szövetkezeteket az élenjáró gazdálkodási tapasztalatok, eredményes termelési módszerek megismerésében és hasznosításában, a hibás megoldások elkerülésében, másrészt pedig, hogy a szélesebb közvélemény számára betekintést nyújtsunk a vállalatok belső életébe, az üzemi demokrácia érvényesülésébe, és végül, hogy a vállalati reagálások feltárásával jelzéseket adjunk a gazdaságirányító szerveknek a gazdasági szabályozórendszer működéséről, vállalaton belüli hatásairól.” (*Bossányi-Kovács-Varga* [1980] 5. o.)

A jobbítást, a példamutatást sajátos szociológia szolgálta. Tanulmányaikban többnyire elmaradt a vállalati szervezet, a vállalati társadalom – a döntéshozatal során összeütöző, versengő csoportok, szervezeti egységek – konfliktusainak, megállapodásainak bemutatása. A főszereplők az áldozatokat vállaló kollektíva és vezetői voltak. A munkások és a vezetők leleménnyel, kitartással rendre úrrá lesznek a nehézségeken.⁵²

„Nem árulok el vele titkot, hogy a Bakony Művek kiugró sikerű szocialista kooperációja látványos bukással kezdődött. A kívülálló vizsgálódó számára ez a momentum – tíz év távlatában – szinte jelképes érvényű: jelzi ennek a kollektívának a morális tartását, az új iránti fogékonyságát, a »mi mégis megmutatjuk« – olykor a gazdasági szabályozásnál is meggyőzőbb erejű és hatékonyabb – tenni akarását.” (*Bossányi-Kovács-Somfai* [1981] 60. o.)

Míg a terepet járó gazdasági újságírók rendre a vállalati kollektíva erőfeszítéseiről, sikereiről és nehézségeiről tudósítottak, a terepkutatók elfogadták és igazolták Kemény István és Solt Ottilia hipotézisét:

„...a vállalat nem tekinthető valamilyen cél – nyereségnövelés, tervteljesítés, társadalmi szükségletek kielégítése stb. – érdekében működő kollektív személyiségnek. A vállalatban dolgozó emberek nem a vállalat célját, hanem saját céljukat tartják szem előtt. Célirányos cselekvéseik eredményeiből áll elő a vállalati cselekvés, amely tehát nem értelmezhető úgy, mint valamilyen individuum célfüggvénnyel leírható célirányos cselekvése, hanem csak mint különböző célokat követő individuumok cselekvéseinek összessége.” (*Kemény* [1992] 91. o.)

A nyugati üzemszociológia eredményeit és szemléletét a hazai viszonyok között alkalmazó Héthy Lajos és Makó Csaba is hasonlóan értékelték a vállalaton belüli viszonyokat:

„Jelenleg olyannyira el vagyunk foglalva a konfliktusok takargatásával, hogy valóságos sokkhatást vált ki, amikor egy időben kell velük megbirkózni, és úgy tenni, mintha nem léteznének. Holott a konfliktusok természetes velejárói a különböző érdek- és hatalmi viszonyok létének, a gazdasági szervezetben működő egyénnel, csoportokkal, rétegekkel kapcsolatos mikro- és makrostrukturális pozíciók differenciáltságának.” (*Héthy-Makó* [1972b] 266–267. o.)

⁵² Bossányi Katalin később jelentős szerepet játszott az 1988–1989-es rendszerváltozásban. A Nyilvánosság Klub ügyvivője, országgyűlési képviselő volt (*Bossányi* [2000]).

A terepmunkán alapuló esettanulmányok tehát módosították a politikaigazdaságtan-tankönyvek és a média által uralt közbeszédet az állami vállalatok és nagy szövetkezetek belső viszonyairól, működésmódjáról.

Újabb kitérő a publikálási stratégiáról

A terepkutatók főként a hazai tudományos folyóiratokban, könyvkiadóknál publikálták az esettanulmányokat. Héthy Lajos és Makó Csaba ismét kivétel: számukra egyformán fontosak voltak a hazai és a külföldi folyóiratok. Ezért is követték gondosan a francia, angol és német nyelvű szakirodalmat, közlési szokásokat, valamint előírásokat, és szinte egy időben publikálták cikkeiket itthon és külföldön (*Héthy–Makó* [1971a], [1972a], [1973]). A „learning by doing” követők egyes írásai is megjelentek a külföldi szaksajtóban (*Tardos* [1983], *Rupp* [1983]), de számunkra elsősorban a hazai közlés jelentett értéket.

A nyolcvanas évek – az aranykor?

A múlt század hetvenes éveinek végére kiépült a terepmunka-esettanulmányokat készítő kutatóintézetek, tanszékek hálózata. Számos kutató megtanulta az interjúkészítés, dokumentumgyűjtés módszereit.⁵³ Korábban idegenkedő kutatóintézeti vezetők is elfogadták ezt a módszert és szemléletet.⁵⁴ Mindez megalapozta a módszer terjedésének újabb szakaszát, a döntően az esettanulmányokra épülő kutatásokat, projekteket (*Eörsi–Perger* [1981], *Lamberger és szerzőtársai* [1987]).

A Pénzügykutató Intézet hajógyári kutatásával egy időben a Közgazdaságtudományi Intézet egy csapata a járműiparban indított terepkutatást:

„Öttagú munkacsoportunk – Bauer Tamás, Soós Károly Attila, valamint külső munkatársakként Patkós Anna, Tárnok Éva és Vince Péter – megbízást kapott »A hazai belső gazdasági mechanizmus egyes problémái és hatásuk az autóbuszok fejlesztésére, termelésére és értékesítésére (Főleg az autóiiparban folyó műszaki fejlesztésre és vállalkozói kapcsolatokra)« című rész tanulmány 1977. év folyamán történő elkészítésére.” (*Bauer és szerzőtársai* [1980] 7. o.)

Történetünk szempontjából különösen fontos, hogy 1980-ban indult a Gazdaságunk szervezeti rendszere elnevezésű OKKFT-program, amely – amennyire rekonstruálható – az 1969-ben indított 15 éves (1985-ben 1990-ig meghosszabbított) Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv egyik fontos projektjének, az 1972-ben indított Szocialista Vállalat Főiránynak a folytatása volt, és 1990-ben fejeződött be (*OKKFT* [é. n.]). A terepkutatás a Közgazdaságtudományi Intézet „alvállalkozásaiban” zajlott, például az ipari és építőipari anyagok piacának szereplőiről (*Gács* [1987]).

⁵³ Az Andorka Rudolf vezette MKKE Szociológia Tanszéken az esettanulmány-készítés módszertanáról szakszeminárium indult ezekben az években.

⁵⁴ „Hagelmayer [István] Lengyel [László] nyomására valahogy bevette ezt a vállalkutatást, nem szívesen, mert ez a pénzügyi mentalitástól igen távol állt, de úgy gondolta – mert toleráns ember volt –, hogy ha ezek akarják, ám legyen.” (Interjú Lamberger Galinával – *Pénzügykutató* [1998] 275. o.)

A Szövetkezeti Kutató Intézet volt a projekt másik fontos alvállalkozója. Az ipari szövetkezetekről az OKKFT-program számára ott készült esettanulmányokat a Szövetkezeti Kutató Intézet publikálta (*Tellér* szerk. [1986]).

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézethez telepített OKKFT-projekt vezetője Tardos Márton, operatív irányítója Inzelt Annamária volt. A kutatás hiányos dokumentációi, a könyvtári katalógusok alapján is állíthatjuk, ez volt a legnagyobb gazdasági terepkutatás a szocialista Magyarországon, amelynek a fő információs forrásai a vállalati esettanulmányok voltak. A kutatás méretei: az 1987 februárjában megjelent könyvében Inzelt Annamária már 35 vállalatról készült „hivatkozott, kéziratos formában megtalálható tanulmányok” jegyzékét közli (*Inzelt* [1988] 256–257. o.). A Függelékben további négy, 1987–1988-ban a kutatási főirány számára készült, és a KTI sorozatában publikált esettanulmány található (*Kapitány* [1988], *Pete* [1987], *Salgó* [1987], *Tóth F.* [1987]).

A főirány vállalt küldetése: részvétel a reformdiskurzusban.

„A kutatás általános célja a gazdaság szervezeti-intézményi rendszere jellemzőinek feltárása, kritikai elemzése és olyan javaslatok kidolgozása, amelyek elősegítik a gazdálkodás hatékonyságának fokozását, a kereslet pontos kielégítését, a tervszerű irányítás és a piac szerves egységének következetesebb megvalósítását.” (*Inzelt* [1984])

A módszer döntően a vállalatoknál végzett terepmunkán alapuló esettanulmány-készítés:

„A kutatás elsődleges célja 1-1 vállalatnak, illetve szövetkezetnek a gazdasági reform bevezetése óta eltelt időszak során végzett tevékenysége sokoldalú tanulmányozásán keresztül feltárni a gazdaságirányítási rendszer valós működési mechanizmusát.” (Uo.)

A felkeresett vállalatok halmaza nem volt reprezentatív, de

„a vizsgálandó szervezetek kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy a minta minél sokszínűbb legyen, és módot adjon arra, hogy a fejlődésben szerepet játszó tényezők közül ne csak az általános, hanem a különös és az egyes vonásokról is képet alkothassunk. Ennek megfelelően az esettanulmányok között egyaránt szerepel 32 ezer fős, a világpiacon aktívan jelen lévő, az Ipari Minisztérium felügyelete alá tartozó nagyvállalat és 59 főt foglalkoztató kis szövetkezet. Vannak a mintában olyanok, amelyek a gazdasági fejlődésben betöltött funkciójuk szerint a dinamikus, és olyanok, amelyek a fejlődő, illetve a stagnáló ágazatokba tartoznak.” (Uo.)

Hozzátehetjük, nemcsak a méret, az ágazat, de a területi megoszlás is változatos volt – budapesti és vidéki, ezen belül kelet- és nyugat-magyarországi cégek egyaránt találhatók az elkészült tanulmányok között.

A műfaj korlátai – csalódások és ellenérzések

A nagyszabású kutatás során érzékelhetőbbé váltak a módszer hátrányai és korlátai. Az esettanulmányok számának növelésével nem nőtt arányosan az új ismeretek tömege:

„A mai monografikus esettanulmányokkal szembeni türelmetlenség és a bírálatok egy része tulajdonképpen azzal kapcsolatos, hogy az általuk feltárt jelenségek már nem hatnak az újdonság erejével, csupán újabb és újabb adalékot szolgáltatnak az egy-egy eset alapján megfogalmazható hipotetikus feltevések igazolásához.” (*Inzelt* [1986] 17. o.)

A terepmunkával leírt, rendszerezett, felhalmozott ismeretből releváns elmélet sem született:

„Korábban úgy képzeltem, akkor jutunk el a tömegesen és ismétlődően előforduló jelenségekhez – ha úgy tetszik, a gazdasági törvényekhez –, ha sok esettanulmány áll majd rendelkezésünkre. Ma már [1979-ben – *L. M.*] borúlátóbb vagyok. Szkepszisem forrása nem az, hogy az esettanulmányok száma a vártnál lassabban emelkedik. Kiderült – számomra legalábbis –, hogy a közgazdasági elméletek szigorú kiinduló feltétele, zárt fogalmi apparátusa és az empirikus kutatások, gazdaságtörténeti elemzések által jól-rosszul bemutatott folyamatok között sokkal nagyobb a szakadék, mint gondoltam. Ma már elképzelhetetlennek tartok olyan közgazdasági elméletet, amely a leírt jelenségekből, a közvetlen tapasztalatokból épül fel. A leíró gazdaságkutatás, az esettanulmányok célja véleményem szerint csupán az lehet, hogy az elmélet kirívóan valóságidegen feltevéseit korigálják, vagy legalább figyelemztessék azokat, akik az elmélet ilyen tételeit konkrét folyamatokhoz próbálják kötni, hogy idejüket feleslegesen pazarolják.” (*Laki* [1979] 21–22. o.)

Inzelt Annamária sem volt sokkal bizakodóbb közel egy évtizeddel később:

„Az új elmélet megalkotásának esélyeit – úgy vélem – megnövelik az esettanulmányok. A »műfaj« azonban valószínűleg nem vállalkozhat többre, mint arra, hogy összevesse, ütköztesse a valóságot a régi és az új közgazdasági gondolatokkal, elméletekkel, a normatív tanokkal, és kontrollálja azokat.” (*Inzelt* [1986] 17. o.)

A felkérő levelekben vagy a munkahelyi vitákon ugyan elhangzott:

„Ezek az esettanulmányok nem azzal a céllal íródtak, hogy a vizsgált vállalatnál, illetve szövetkezetnél megoldandó konkrét feladatokat meghatározzák, valamely irányítószerveknek a vizsgált szervezetre vonatkozó döntését előkészítsék, illetve törvénybe ütköző gazdaságpolitikai visszásságokat tárjanak fel.” (*Inzelt* [1984] 3. o.)

A növekvő számú esettanulmány azonban inkább növelte, mint csökkentette a vállalati vezetőknek és a minisztériumi döntéshozóknak a kutatási módszerrel szembeni fenntartásait és bizalmatlanságát. A módszer gyengéit jelezte, hogy a tanulmányok munkahelyi vitáit a vállalati, minisztériumi vezetők, pártmunkások gyakran hatalmi játszmáik terepének használhatták. A játszmák fontos eleme volt, hogy a számukra hátrányos vagy annak tartott leírásokkal és következtetésekkel vitatkozva az érintett vállalati, minisztériumi vezetők felrótták a kutatóknak, hogy előre kialakított vélemény alapján kérdeznak, hogy elfogultan értelmezik a dokumentumokat, interjúszövegeket. Például a Közgazdaságtudományi Intézetben lezajlott bőr- és cipőipari vitán az illetékes miniszterhelyettes ezt mondta:

„Az interjúk elolvasásakor az az érzésem, hogy a szerzők kialakítottak egy nagyon világos koncepciót, hogy hogyan kellett volna fejlődnie ennek a gazdasági irányításnak, illetve

gazdasági reagálásnak. És nyilván nem így fejlődött. A saját kialakított álláspontjukhoz gyűjtnek adatokat [...], azt sugározták az anyagok, hogy az illető leült egy határozott állásponttal, és azokhoz szedte össze a tényeket.” (Bakos [1984])

A projektpartner, Angyal Ádám egyenesen „a Pénzügykutató Intézet csoportjának a Magyar Hajó- és Darugyár ürügyén a vállalati gazdálkodásról, a vállalati irányításról készített tanulmányával” vitatkozik – ahol a prekoncepció, az előítéletes hipotézis torzítja az értelmezést (Angyal [1984] 77. o.). Szerinte az interjúk idézésénél

„Gyakorlatilag az történt, hogy a szerzők gondolatvilágába ültették át a megkérdezettek egy-egy mondatát, pedig a helyes éppen a fordított megoldás lett volna, a megkérdezettek gondolatvilágát, felfogását interpretálva lett volna célszerűbb fűszerezni a kutatók megjegyzéseivel.” (Angyal [1984] 85. o.)

A módszer elkerülhetetlen velejárója, hogy a tanulmányok vitajegyzőkönyvei, a felkért vagy önkéntes (írásbeli) hozzászólások jelentős információs egyensúlytalanságot mutatnak. A gondosan eljáró, a lehetséges legtöbb interjút készítő, dokumentumot összegyűjtő terepkutató is szembesülhetett azzal, hogy a vállalati vezetők újabb vagy visszatartott dokumentumokkal, közlésekkel cáfolják, gyengítik az általa rekonstruált helyzeteket, folyamatokat, állításokat. Egy, a bőr- és cipőipari vitán a Közgazdaságtudományi Intézetben elhangzott hozzászólás jó példát szolgáltat:

„vagy például [az állítás, hogy] 1970-ben az új gépek vásárlásában anyagi segítséget nyújtott a megyei tanács. Most is esküszöm, hogy soha egy fillért nem kaptunk. Hogy ez hogy került bele, nem tudom. [...] De van olyan téma is, hogy a vállalatnak 1982-ben született meg egy kidolgozott szervezeti irányítási rendszere. Ez nem egészen így van, 1968-ban már ki lett dolgozva, 1971-ben konkretizálódott, és egy olyan szervezeti és működési szabályzatunk van most is, ami csak finomítva lett. [...] ilyen megjegyzések, hogy a felügyeleti szerv tehát a megyei tanácson keresztül nagy nyomást gyakorolt a vállalatra, hogy bokacipőt utasításra kezdjenek el gyártani. Soha nem kaptunk olyant, hogy mit gyártunk. A vállalatnak önállósága van, és azt termeljük, ami gazdaságos.” (Kárpáti [1984] 63. o.)

Eredmények

A reformdiskurzus és a terepkutatás közötti kapcsolat árnyalt értelmezéséhez be kellene mutatnunk a diskurzus állapotait – a nézetazonosságokat és az eltéréseket. Erre itt nem vállalkozunk. Csupán annyit állítunk, hogy a terepkutatások is hozzájárultak ahhoz, hogy néhány fontos folyamat, jelenség fokozatosan ismertté, bizonyítottá vált:

1. Több évtizeden át

„[A] viták olyan kérdések körül forogtak, hogy miként lehetne több önállóságot adni az állami tulajdonú vállalatoknak, és erősebb profitra alapuló ösztönzést alkalmazni körükben, hogyan kellene decentralizálni a gazdaságirányítást, az állami tulajdont – a leginkább marginális szektorok kivételével – megtartva. Ezek voltak az akkori radikális reformerek nézőpontjai.” (Kornai [2007] 35. o.)

Az esettanulmányok túlnyomó többsége adalék, hozzászólás ehhez a diskurzushoz, ám a vállalati terepkutatások során fokozatosan kiderült:

„Valamennyi szocialista gazdaságban, ahol a reformoknak volt idejük továbbfejlődni, különösen Magyarországon, Kínában és Lengyelországban, a gazdasági reform legfontosabb eredménye egy jelentős mértékű magánszektor megjelenése.” (Uo.)

2. A terepkutatók leírták és dokumentálták:

„...az adminisztratív utasítások, azaz a *közvetlen* bürokratikus koordináció megszüntetésével keletkezett vákuumot nem a piac töltötte ki, hanem a bürokratikus koordináció egy másik formája, a *közvetett* bürokratikus koordináció.” (Uo. 40–41. o.)

A terepkutatók alátámasztották Kornai János leírását a reformált gazdaságról:

„A bürokrácia befolyása továbbra is elsődleges a vállalatvezetők kiválasztásában és útjuk egyengetésében, valamint a vállalatok alapításának és megszüntetésének eldöntésében. És miközben a bürokrácia csökkentette vagy teljesen feladta a közvetlen adminisztratív irányítást az állami vállalatok termelésének és ráfordításainak mennyiségét tekintve, formális állami megrendelésével és informális kérésekkel, adminisztratív ármegállapítással és a felsőbb szervektől való szélsőségesen erős pénzügyi függés érvényesítésével mégis képes irányítani a vállalatokat.” (Uo. 41. o.)

A rendszerváltás után

A szocialista rendszer összeomlása után – 1990-től – jelentősen csökkent a publikált esettanulmányok száma. Gyűjteményünk csak a nyolcvanas évekből közel négyszer annyi esettanulmányt tartalmaz, mint a rendszerváltás óta eltelt harminc évből. Az idők változását jelzi az is, hogy az OKKFT 1990-ben véget ért,⁵⁵ projektjéhez hasonló méretű terepkutatás nem volt az elmúlt 34 évben.

A létező szocializmus feltételei szükségesek, de nem elégségesek a publikációs fordulat magyarázatához. Az esettanulmány-írás és a terepmunka 1989–1990 után is jelen van a magyar vállalatok világában. És nem csupán azért, mert a nyolcvanas évek második felében indított terepkutatásokat 1990–1992-ben zárták le (*Lampland* [1991], *Seleny* [1991], *Voszka* [1990], [1993]). A szocialista rendszer összeomlásának időszakában indított kutatásokról is tudunk. A „Gazdaságirányítás – szervezett piac alprogram” 1991-es zárójelentésében például huszonöt, többnyire kéziratban maradt, a szokásos publikációs információkat nem vagy csak részben tartalmazó esettanulmányt említenek (OKKFT [é. n.]). Az ismeretlen értékű így összegezte az új feltételek között indított kutatások „hozamait”:

„A piacgazdaság intézményrendszerével, alapviszonyaival, a tervgazdaságról a piacra való áttérés problémáival és lehetőségeivel foglalkozó tudományos munka eredményeit a bekövetkezett gyökeres politikai és társadalmi változások sem tették zárójelbe. Erre

⁵⁵ Inzelt Annamária szíves közlése.

bizonyíték, hogy a tervezgazdasági rendszer leépítéséhez elméleti-tudományos oldalról hozzájáruló kutatásoknak is köszönhetően a magyarországi rendszerváltás a környező volt tervezgazdaságok átalakulásánál eddig sokkal zökkenőmentesebben és feltétlenül kisebb áldozatok árán valósult meg.” (OKKFT [é. n.]

Egy fontos határeset

A rendszerváltás éveiben végzett terepkutatások között kiemelkedő jelentőségű Szalai Ezsébet munkástanácsmozgalom-története (Szalai [1994]). A kutatás (a történet rekonstruálásának) legfontosabb információs forrása mintegy 150 mélyinterjú, amit a téma hazai sajtójának feldolgozása, parlamenti jegyzőkönyvek, belső dokumentumok és szabályok áttekintése és részt vevő megfigyelés egészített ki (uo. 8. o.). A történet fontos eleme a Herendi Porcelángyár esete, ahol a munkástanács-mozgalom elkezdődött. A könyv és Szalainak a mozgalom vezetőjével készült mélyinterjúja vállalati esettanulmányként is olvasható (Szalai [1993]).

Az új feltételek

A rendszer defektusait feltáró terepkutatások, esettanulmányok fontos részei (és szerzőik gyakran résztvevői) voltak a szocialista gazdaság reformjáról zajló vitának. Tudósítottak a tervalku továbbéléséről, a piaci versenyt kiküszöbölő, torzító állami és pártirányítás továbbéléséről, új formáiról. 1989–1990-ben azonban a reformdiskurzus véget ért:

„Korábban a javaslatok készítői rendszerint olyan reformot ajánlottak a kommunista vezetőknek, ami a politikai rendszer változtatása nélkül javította volna a gazdaság teljesítményét. Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások során [...] a gazdaság átalakítása csak egyik, ráadásul a felek számára eltérő jelentőségű eleme az alknak. A javasolt gazdasági átalakítások sebessége, sorrendje, érvényességi köre (a reformskálán elfoglalt hely) így a többi alktárgy ügyében hozott döntésektől is függött.” (Laki [2000] 231. o.; kiemelés az eredtiben – L. M.)

A politikai versenyben induló új pártok programjait – ezen belül a tulajdonreformról, a privatizáció sebességéről hirdetett nézeteiket – nem alapozták meg terepkutatások, terepmunkán alapuló tanulmányok. A választási és a kongresszusi pártprogramok főként közvélemény-kutatások, továbbá hagyományok (ideológiák) és külföldi minták alapján készültek 1989–1990-ben, és készülnek napjainkban is. A csökkenő kereslet rontotta az esettanulmány-írás és a terepmunka esélyeit.

Hasonló következménye lehetett annak, hogy a módszert korábban alkalmazó tudományos műhelyek megszűntek vagy átalakultak a szocialista rendszer összeomlása után. A Szövetkezeti Kutató Intézetet az alapítók 1989-ben felszámolták. A Pénzügykutató Intézet felszámolása után megalakult Pénzügykutató Rt.-ből, amelynek a rendszerváltás után a fő profilja a gazdasági előrejelzés és a tanácsadás maradt, több terepkutató távozott. 1992 júniusában kormányhatározat szünteti meg

a KSH Gazdaságkutató Intézetét, s októberben a korábbi munkatársak egy része megalakította a GKI Rt.-t, ugyancsak új profillal, amelyben nem szerepel a vállalati terepkutatás.

Néhány kutatóhelyen (MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Innovációs Kutató Központ, Munkaügyi Kutatóintézet) azonban továbbra is folytak vállalati terepkutatások 1990 után. Az állam sem szállt ki a terepkutatások támogatásából. A Voszka Éva vezette kutatás alapjául szolgáló tanulmány az Állami Privatizációs és Vagyongazdálkodási Részvénytársaság megbízásából készült (Voszka [1997] 15. o.). Más esetekben a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alap, illetve az OTKA fedezte a vállalati terepkutatások költségeit. Az Európai Unió is támogatott hazai részvétellel folyó terepkutatást.⁵⁶

Módosul a kutatási módszer és a műfaj

A rendszerváltás után kutatási-szemléleti fordulatot (a nyugati akadémiai világ kutatási-értékelési rendszerének átvételét) szorgalmazók üdvözölték a reformdiskurzus megszűnését:

„Örülünk annak, hogy végre lépéseket tettünk, tehattunk a normalitás felé. Az átmenet kutatásában szerzett lokális tudás elvileg igen közel kerülhet az egyetemeshez, így az eredetiség és a tudományosság egymásra találhat. Az institutionális elemzés általában, a munkaerőpiac, az emberi erőforrások, a vállalatátalakulás és az informális gazdaság kutatása különösen, a disequilibrium-modellek, a növekedés- és cikluselmélet, a makrostabilizáció gazdaságtana, a pénzülmélet, a külgazdaságtan és a közpolitika stb. – mind olyan területek, ahol 1989 előtt is (nemegyszer jóval azelőtt) folytak ígéretes kutatások az intézetben. Amennyiben a *transzform-közgazdaságtan* nem hasonul reformer elődjéhez, vagyis nem áldozza fel időnként az ökonomiát a politika oltárán, nem téveszti össze a tudományos megértést a social engineeringgel stb., úgy a felsorolt aldiszciplínák mentén felgyorsulhat a felzárkózás az élvonalhoz... Csak éppen el kell feledkezni egy kicsit a *gazdaságpolitika tudományos megalapozásának igényéről.*” (Kovács J. M.–Koltay–Ványai [2000] 8. o.)

A rendszerváltás után a *célzott vállalati terepkutatás* jellemzi a magyar kutatói világot. A kutatók, illetve a megbízók többnyire egyetlen, jól meghatározott kérdésre keresték a választ. Az interjúk, vállalati dokumentumok, a sajtó- és internetes források alapján a vállalatok általános jellemzőinek összefoglalása után a vállalati élet fontos részterületeiről készítettek pillanatfelvételt, rövid összefoglalást. Gyakran mini/rövid esettanulmányokat készítettek a terepmunkások.

Öt kutatás példáján bemutatjuk: a megváltozott cél és tárgy hogyan ösztönözte a terepkutatókat a korábbiaktól részben eltérő módszerek alkalmazására 1989 után.

⁵⁶ „Az 1992 végén az Európai Közösség által (az Action for Cooperation in the Field of Economics, ACE program keretében) kezdeményezett »Döntési rendszer mikroökonómiai vizsgálata a kialakuló piacgazdaságban« elnevezésű kutatási javaslat megvalósítására szerveződött nemzetközi kutatócsoport.” (Adorján és szerzőtársai [1996] 5. o.)

1. Voszka Éva kutatásának tárgya: mi történt a szocialista rendszerben kiemelten kezelt (kivételezett szabályozások szerint működő) ipari nagyvállalatokkal a tömeges privatizáció éveiben (Voszka [1997]). A terepmunka a kutatásnak csak az egyik fontos forrása volt, az 1972-ben kiemelt 49 nagyvállalat életútját az 1980–1993 közötti mérlegadatok részletes elemzése tette teljessé.⁵⁷

A terepre jutás nem okozott különösebb gondot:

„Meglepően kedvező tapasztalataink vannak a felkeresett cégek nyitottságáról: egy-két kivétellel teljes elzárkózással nem találkoztunk.” (Voszka [1997] 14. o.)

A kutatás során Voszka Éva és munkatársai többnyire 1995–1996-ra megszűnt, átalakult, részekre szakadt vállalatoknál végeztek terepmunkát. Ezért az 1989 előtti módszerrel, alaposítással készült esettanulmányok mellett esetenként be kellett érniük a megszűnt, átalakított vállalatok vezetőivel készült interjúkkal, dokumentumokkal.

„A vizsgálat körének meghatározása már önmagában is aprólékos empirikus módszerekkel – esettanulmányokkal, interjúkkal, dokumentumok és másodlagos források feldolgozásával – végezhető kutatómunkát igényelt. Ilyen módszerekre volt szükség a tulajdonosi szerkezet feltérképezéséhez és természetesen a vállalati stratégiák és magatartásminták bemutatásához is. [...] 1995 nyarától 1996 tavaszáig összesen 56 esettanulmányt, illetve interjút készítettünk. A megkérdezettek jórészt vezető menedzserek voltak – alulreprezentáltak a tulajdonosok és a vállalaton belüli hierarchia alsóbb egységei.” (Uo. 13. o.)

2. Neumann László, Laki Mihály és Nacsá Beáta kutatása 2013-ban azt próbálta kideríteni, hogyan befolyásolták a helyi szakszervezetek működését a 2012-ben hozott munkajogi szabályok:

„Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet a Liga Szakszervezetek megbízásából, finanszírozásában kutatást kezd a néhány hónapja hatályba lépett új Munka Törvénykönyvének a munkahelyi viszonyokra gyakorolt hatásairól. Terveink szerint a kutatás keretében interjúkat készítünk egy-egy vállalat, közüzem, intézmény szakszervezeti vezetőivel és a munkaadókkal, ezek alapján mini esettanulmányok készülnek majd.” (Neumann–Laki–Nacsá [2013] 9. o.)

A terepkutatás 14 vállalatnál zajlott:

„Munkatársaink... elsőként felkeresték a vállalat szakszervezeti vezetőit (előbb a helyi Liga szakszervezet, majd a többi szakszervezet vezetőit), akiknek a segítségével kapcsolatba léptek, interjút készítettek a munkaadói oldal képviselőivel (menedzserekkel, a humán erőforrásokért felelős munkatársakkal). A terepkutatás során készült mintegy 50 interjú és a felkeresett vállalatok vezetői által rendelkezésükre bocsátott dokumentumok (elsősorban kollektív szerződések) alapján írt 16 esettanulmányban a törvény határait, alkalmazásának vagy éppen figyelmen kívül hagyásának első eseményeit regisztrálták és értékelték munkatársaink. Összefoglaló tanulmányaink legfontosabb forrásai ezek az eseteírások.” (Neumann–Laki–Nacsá [2013] 9. o.)

⁵⁷ Az adatelemzést Major Iván végezte (lásd Voszka [1997] Függelék).

A kutatás fontos módszertani jellemzője volt a vállalatminta reprezentativitásának tudatos megsértése. A magyar vállalati világ nagy kiterjedésű – „szakszervezetmentes” – területeit elkerülte a terepkutatás:

„A számarányukban a hazai vállalati világot uraló mikro- és kisvállalatok nem szerepelnek a mintánkban. Mintánk ágazati szerkezete sem követi a hazai struktúrát: nincs benne mezőgazdasági és építőipari cég, másfelől túlréprezentált a közlekedés és az energiaszektor. [...] A felkeresett vállalatok a szakszervezeti jelenlét, a szervezettség szempontjából sem tipikusak. A többségüknél jelentős (20–30 százalékos) vagy magas (40–80 százalékos) a szakszervezeti tagok részesedése a foglalkoztatotti létszámban – ez jóval meghaladja a szakszervezeti jelenlét magyarországi átlagát.” (Uo. 10–11. o.)

3. Az Innovációs Kutatóintézetben (IKU) az Inzelt Annamária vezette kutatás a hazai kis- és középvállalatok innovációs teljesítménye és nemzetköziesedése közötti kapcsolatot elemezte (*Inzelt* [2010]). Itt is tudatosan kerülték a reprezentativitást:

„A tanulmány információs bázisát egy, a kutatás céljára készített, a kiválasztott tudásigényes ágazatok (biotechnológia, információtechnológia, orvosi műszer-gyártás, mérnöki tevékenység, tanácsadás és műszaki vizsgálat) körében végzett online felvétel alkotja.” (*Inzelt* [2010])

Az alágazatok elemzéséből kiderül, hogy szerzőik (a kutatók) az online kérdőívekkel szerzett információikat rendre kiegészítették, ellenőrizték személyes kérdezéssel vagy interjúkkal.

„Az empirikus vizsgálat két részből, online kérdőíves felvételből és az ennek eredményeit árnyalni hivatott vállalati interjúkból állt. Az online felvétel eredményeként 85 elemzésre alkalmas válasz született, amelyet kiegészít 10 mérnöki szolgáltató, illetve műszaki fejlesztő vállalat vezetőivel készült rövid interjú. [...] A tanulmány fókuszában szereplő biotechnológiai kkv vezetőivel (továbbá egy nagy nemzetközi biotechnológiai cég magyarországi képviselőjének vezetőjével, valamint a tudományterület egy jegyzett akadémiai kutatójával) készített interjúk alapján az általános képhez jellemzően hasonlóhoz juthatunk.” (*Benke* [2010] 20. o.)

4. A Lengyel György vezette – a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány által finanszírozott – kutatás többek között a kisvállalkozások túlélési esélyeit vizsgálta a rendszerváltást követő évtizedben (*Lengyel Gy. szerk.* [1997]). Itt a terepmunka és a műhelytanulmány az egyetemi oktatásnak is része volt:

„Ami a kutatást illeti, 2001–2002-ben panelsurvey-s, interjúkutatást végeztünk a Kaposvári kistérségben az információs technológia terjedéséről (BKÁE-Sztaki), amelynek főként Vámos Tibor volt a lelkes támogatója. Ebből két műhelytanulmány-sorozatunk született (*Lengyel Gy. szerk.* [2002], [2003]). Sokakat és sok problémát megismertünk, és ez adta az ötletet, hogy oda, Kaposvárra és környékére menjünk vissza kutatótáborokba hosszú időn keresztül, amikor a kutatások ezt lehetővé tették. Cserénfa kis falu, szinte mindenkivel szót váltottunk, s a hallgatókkal, akikkel a cikkeket írtam, kitaláltunk egy kvázikísérletet. Az alapkérdés emlékezetem szerint ez volt: miként terjednek az információs technológiai készségek egy zsákfaluban, ha az alapismeretek és a technikai feltételek

adottak, s milyen hatások és nem szándékolt mellékhatások jelentkeznek a folyamat során? [...] Jelentősebb része beszámoló és műhelytanulmány formában létezett, csak kisebb aránya publikált – ezt nyilván a magad gyakorlatából is ismered.”⁵⁸

A gondosan kiválasztott mintán végzett ismételt kérdőíves kikérdezés során 1407 kiértékelhető válaszhoz jutottak. A halmozott belső arányainak időbeli összehasonlítását a vonatkozó országos statisztikai adatok elemzése mellett három esettanulmánnyal is ellenőrizték-kiegészítették a kérdőívekből nyert adatok, idősorok, megoszlások értelmezésével. Különösen a vállalkozóváválás-történetek tanulságosak. Egy példa a finomelemzésre:

„Minél hosszabb időt tölt egy vállalkozó önállósulását megelőzően a településen kívül, állami szektorban munkavállalóként, és minél több szakmai területen próbálkozott már, annál valószínűbb, hogy a kisvállalkozások átlagos méreteit meghaladó vállalkozása lesz. A megkérdezettek közül annak, aki egész életében helyben dolgozott és csak egy szakmai képesítése volt, soha nem volt alkalmazottja.” (Lengyel Gy. [1997])

5. A múlt század kilencvenes éveiben kutatott az Adorján Magdolna, Balaton Károly, Galgóczi Béla, Makó Csaba és Ternovszky Ferenc alkotta munkacsoport, amely vizsgálta

„az egykori állami, illetve szövetkezeti vállalatok tulajdonosi szerkezetében bekövetkezett változások szervezeti következményeire, az egyes szereplők viselkedésére, a vezetési módszerekre, illetve a vállalati teljesítményekre gyakorolt feltételezett hatásait” (Adorján és szerzőtársai [1996] 5. o.).

A vállalati események „fél évtizedes” (1989–1993) történetének kutatása

„döntően az úgynevezett retrospektív esettanulmány-készítés módszerének alkalmazására és az adatgyűjtés változatos technikáinak használatára épül (például interjúkészítés a tulajdonosi és a szervezeti változásokban kulcsszerepet játszó szereplőkkel, vállalati dokumentumok és statisztikák elemzése)” (Uo. 8. o.).

A kutatók hat magyarországi vállalatról készítettek esettanulmányt. A kiválasztásuknál itt sem érvényesülhetett a reprezentativitás, de igyekeztek a hazai vállalati világ sokféleségét tükröző mintával dolgozni.⁵⁹ A kutatási jelentésben közreadott rövidített esettanulmányok és az összefoglaló fejezetek a magatartás-tudományi megközelítést követték:

⁵⁸ Lengyel György szíves közlése.

⁵⁹ „A vizsgálatban részt vevő hat vállalatot a következő jellemzők figyelembevételével választottuk ki: – egykori állami vagy szövetkezeti tulajdont privatizáló vállalatok, – a feldolgozó és a szolgáltatási szektorba tartozó cégek (például elektronikaiműszer-ipar, ruházati ipar, élelmiszeripar, lakossági szolgáltatás), – az ország különböző fejlettségű régióiban működő vállalatok, – az egykori KGST »piaci« orientációt a fejlett tőkés gazdaságok irányába »váltó« cégek, – a cégek hozzáférhetősége az empirikus kutatások számára (ez a szempont természetesen korántsem tudományos, de az átalakuló vállalati szervezetek kutatói számára a szakmai szempontokéval egyenrangú lehet).”

„Az intézményi tényezők szerepét a gazdasági szervezetek szereplőinek gondolkodási és viselkedési tradíciói, valamint az új lehetőségek (például pénzügyi források, technológiai transzfer) és módszerek befogadásának és alkalmazásának képessége alapvetően befolyásolja. [...] A gazdasági szervezetek privatizációját semmiképpen sem tekinthetjük olyan mágikus eszköznek, amely önmagában egyszer s mindenkorra megoldja a gazdasági szervezetek fejlődésének összes problémáit.” (*Adorján és szerzőtársai* [1996] 24. o.)

Régimódi esettanulmányok

1990 után publikált hagyományos esettanulmányok is találhatók gyűjteményünkben: *Antalóczy* [1996], *Bali* [1998], *Eranus–Lengyel–Siklós* [2006], *Kelemen* [1999], [2021], *Köllő* [2003], *Laki* [1994], *Lengyel Gy. és szerzőtársai* [2004], *Lengyel Gy. (szerk.)* [1997], *Seleny* [1991], *Szalavetz* [2010], *Tóth L.* [1997], *Voszka* [1993], *Voszka–Fenyővári* [2013]. Miért választották szerzőik ezt a módszert és közlési formát a megváltozott feltételek között?

Van közöttük nem megrendelt kutatás:

„Amikor a gyerekeim már »önjáróbbak« lettek, próbáltam újra bekapcsolódni a tudományos munkába, jobb híján (semmilyen műhely tagja nem lévén) – a saját hajamnál fogva. A konkrét esettanulmány ötletét az adta, hogy a rendszerváltás 30. évfordulója közeledtével jó néhány, a rendszerváltás eseményeivel foglalkozó konferencia szerveződött, és ez a történet személyes okból is nagyon érdekelt (az alany a bátyám), meg persze általában is. Szóval nem megrendelésre készült.”⁶⁰

Köllő János sem rendelésre, hanem „tudományos kíváncsiságból” tért vissza vállalati terepkutatása helyszínére (*Köllő* [1981], [1982], [2003]). A korábbi kutatás befejezése utáni másfél évtizedben a vállalatot privatizálták, és az új tulajdonosok döntéseinek elemzésével és leírásával a privatizált vállalatok jelentős részére jellemző magartástípust alkotott.

Találtunk olyan hagyományos esettanulmányt, amelyet nemzetközi kutatás melléktermékeként publikáltak (*Pap–Makó–Illés* [2021]).

Kedvezőtlen folyamatok

A huszadik század utolsó és az új évszázad első évtizedében tehát számos eredményes terepkutatás zajlott, a hazai vállalati világban felhasznált terepkutatási módszerek közül nem tűnt el az esettanulmány. A vállalati terepkutatás feltételei és esélyei azonban 2010 után sem javultak. Negatív hatása volt a következőknek.

– A kilencvenes években jellemzően a privatizált vállalatok „tovább szolgáló” menedzserei fogadták a (korábban megismert) terepkutatókat. A nemzedékváltás, a vezetőcserék után, különösen, ha a cégek élére nyugat-európai menedzsert

⁶⁰ Dr. Kelemen Katalin szíves közlése.

állítottak, a terepkutatás esélyei drasztikusan csökkentek. A terepkutatókat fogadó cégek között nőtt a bizonytalan státusú, a nyilvánosság segítségével állami támogatásra számító aránya.⁶¹

– A hazai tulajdonos igazgatók világában hasonló folyamatok zajlottak.

„A kétezres években, főként 2010 után a vállalati vezetőkkel készített interjúkra alapozott kutatásokban elzárkózás váltotta fel a viszonylagos nyitottságot. Az elhárított felkérések, a válasz nélkül hagyott kérdések és interjúblokkok számának, gyakoriságának a növekedését tapasztaltuk. Ennek éppúgy az oka lehetett a személyes kommunikáció súlyának, jelentőségének világszerte tapasztalható csökkenése, mint a növekvő óvatosság és félelem. [...] A dohánytermékek piacának kutatásakor szembesültem először azzal, hogy a tervezettnél kevesebb interjút sikerült készíteni a piac szereplőivel. Nem az erre szánt pénz volt kevés, hanem az interjút hárítók számának ugrásszerű növekedése okozta ezt.” (Laki [2019] 67–68. o.)

A nagyvállalkozók világát két évtizede kutató Szakonyi Péter is hasonlókat tapasztalt:

„Nem történt semmi különös! Minden úgy van, mint tavaly. Ilyen és ehhez hasonló mondatokkal próbálták elütni-elkerülni sokan az idei listán szereplők közül azt, hogy részletekkel szolgáljanak cégük fejlődéséről, eredményeik alakulásáról. A semleges vagy mondjuk ki, semmitmondó mondatok a magánéletben talán elmennek, az üzleti szférában kissé szokatlanok. Mert ugye vagy fejlődik egy cég, vagy hanyatlak – harmadik változat nincs. A stagnálás ugyanis egyértelműen a hanyatlással, visszaeséssel egyenértékű. Miért van akkor mégis ez a semmitmondás? Talán azért, mert nincs ilyen szándék. Sokkal inkább a titkolózás és félelem mondatja ezeket a szavakat.” (Szakonyi szerk. [2020] 3. o.)

– A kutatási feltételek romlásának további oka, hogy a kutatóhelyi vezetők új nemzedékének számos tagja nem híve a terepmunkának és különösen az esetleírásnak. Napjainkban már nem része a munkahelyi beilleszkedési programnak a terepgyakorlat (néhány hónapos kutatás-ismerkedés vállalatnál, közintézményben stb.). Az ilyen erős elhatárolódás azonban nem kivétel:

„A kvalitatív kutatás során adódó leírásokat nagyon kedvelem, de azokból leginkább ötleteket tudok meríteni. Azt gondolom, hogy ahhoz, hogy lássuk, hogy egy feltételezés tényleg igaz-e az adott társadalomra, az adatokat kell megnézni. Számomra mindig az volt az aranystandard, hogy mérjük, amit csak lehet, hiszen amíg valamit nem tudunk adatokkal bizonyítani, addig az egy jó történet, és a mérhető adatok teszik ezeket a történeteket tényekké.” (Interjú Horn Dániellel – Siposs [2021])

Tanulságok?

A jelenség – hogy elemzési módszerek, fogalmak elterjednek, népszerűek, majd szinte eltűnnek a diskurzusból és a kutatási programokból – nem ismeretlen a társadalomtudományok világában. Az ágazati kapcsolatok mérlegét vagy másként az

⁶¹ Ezekre a fejleményekre *Antalóczy Katalin* hívta fel a figyelmemet – több példaértékű történettel.

input-output elemzést – amiért korábban Leontyev 1973-ban Nobel-díjat kapott – ma már csak a kutatók és elemzők viszonylag szűk körében ismerik, használják.

A terepmunkán alapuló vállalati esettanulmányok hazai története csak részben követte ezt a mintát. Bemutattuk, hogy a szocializmus különös feltételei között miért és hogyan terjedt el ez a módszer és szemlélet. A terjedés egyik oka a tudományos szabadság hiányát ellensúlyozó kutatók és a valódi információkat igénylő reformerek, vállalati vezetők sajátos együttjátéka volt, ami a múlt század nyolcvanas éveiben már akadozott, majd 1989-ben megszűnt, értelmét veszítette.

A publikált vállalati esettanulmányok száma sajátos hullámmutatott: a rendszerváltás után erős csökkenést tapasztaltunk. Ám kiderült, az idősor pontatlanul jelez, „alulbecsüli” a módszer és szemlélet elterjedtségét. Öt kutatás példájával illusztráltuk, hogy a rendszerváltás utáni évtizedekben gyökeresen megváltozott feltételek között is terepkutatható a vállalati világ, hogy a vállalati esettanulmány segítheti a folyamatok értelmezését. Különösen a növekvő szabadsághiány feltételei között.

*Irodalom*⁶²

- ADORJÁN MAGDOLNA–BALATON KÁROLY–GALGÓCZI BÉLA–MAKÓ CSABA–TERNOVSZKY FERENC [1996]: Gazdasági szervezetek az átalakulás időszakában – Szereplők és stratégiák: a tulajdonosi és szervezeti átalakulás vállalati példái. *Vezetéstudomány*, 27. évf. 7–8. sz. 5–25. o. <https://core.ac.uk/download/pdf/322383233.pdf>.
- ANGYAL ÁDÁM [1984]: Hogyan látja a Pénzügykutatási Intézet Magyar Hajó és Darugyár ürügyén írt elemzését a vállalati szakértő? Esettanulmány a Magyar Hajó- és Darugyárról. Megjelent: *Csanádi Mária–Lengyel László–Polgár Miklós–Voszka Éva–Szalai Erzsébet–Lamberger Galina*: Egy nagyvállalat kapcsolatainak rendszere. II. kötet, Pénzügykutatási Intézet, 77–93. o.
- ANTAL LÁSZLÓ [1985]: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ANTALÓCZY KATALIN [1996]: Nagyvállalatok a gyógyszeriparban. A Chinoi és az Egis átalakulása és privatizációja. *Társadalmi Szemle*, 51. évf. 7. sz. 3–21. o.
- B. MOLNÁR BÉLA [1988]: Vállalati szakítópróba. Demokratizálás és önállósodási törekvések. *Medvetánc*, 1. sz. 231–253. o.
- BABBIE, E. [2003]: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Hatodik, átdolgozott kiadás, Balassi Kiadó, Budapest.
- BAKOS ZSIGMOND [1984]: Bakos Zsigmond miniszterhelyettes hozzászólása. Bőr- és cipőipari vita a Közgazdaságtudományi Intézetben. Április 22. Kézirat.
- BALÁZS JÁNOS–LENGYEL GYÖRGY [1983]: Fialat közgazdászok a gazdasági szervezetben. *Szociológia*, 12. évf. 4. sz. 375–387. o.
- BALI JÁNOS [1998]: Megtorpanás? A mezőgazdasági árutermelet fejlődésének korlátai egy málnatermelő településen. *Replika*, 33–34. sz. 107–120. o.
- BARTHA ESZTER [2021]: „...hogya a világ dolgait előbbre vigyem.” Munkáskultúra és ideológia a konszolidált Kádár-korszakban. Megjelent: *Tóth Pál Péter–Bartha Eszter–Krémer András–Valuch Tibor* (szerk.): Rézler Gyula szellemi öröksége. Kronosz Kiadó Kft., Budapest, 50–88. o.

⁶² Az Irodalomban az esettanulmányokat eltérő betűtípussal különböztettük meg.

- BAUER TAMÁS [1981]: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BAUER TAMÁS–LAKI MIHÁLY [1972]: Vállalatvezetés, profilváltozás. Valóság, 15. évf. 10. sz. 50–60. o.
- BAUER TAMÁS–LAKI MIHÁLY [1985]: Az új technika szociális előfeltételei az Alumíniumárugyárban. Megjelent: *Havas Gábor–Kenedi János–Kozák Gyula* (szerk.): Isten éltesse, Pista! Kemény István 60. születésnapjára. Sokszorosított kézirat.
- BAUER TAMÁS–PATKÓS ANNA–SOÓS KÁROLY ATTILA–TÁRNOK ÉVA–VINCE PÉTER [1980]: Járműprogram és gazdaságirányítás. Megfigyelések a gazdaságirányítási rendszer, a vállalatközi kapcsolatok és a műszaki fejlesztés összefüggéseiről. MTA KTI Közleményei, Új sorozat, 19. kötet. Budapest.
- BECSKY RÓBERT [1985]: A külső és a belső szervezeti feltételek változásának hatása a vállalati gazdálkodásra (Esettanulmány a Taurusról). MTA KTI, Budapest.
- BECSKY RÓBERT [2007]: Földi Tamás (1929–2007). Közgazdasági Szemle, 54. évf. 4. sz. 301–302. o.
- BECSKY RÓBERT–INZELT ANNAMÁRIA [1982]: Miért rugalmasak? Nyolc gépipari szövetkezet példája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS (MARC RAKOWSKI) [1983]: A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. Magyar Füzetek, Párizs.
- BENKE ZOLTÁN [2010]: A hazai kis- és középvállalkozások esélyei a nemzetköziesedő tudásgazdaságok korában. Konferencia a tudomány hónapja alkalmából. Tatabánya, 2010. november 24. Pénzügykutató Zrt.
- BENNÓ PÁL [1975]: Műhelytanulmányok az ipari szövetkezetek szociológiájához. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 100. sz. Budapest.
- Bennó Pál [1982a]: A bedolgozók helyzete és szerepe, perspektívája a szövetkezeti iparban. Esettanulmány a Re-Co Relé Szövetkezetről. A bedolgozói munkaforma kérdései az ipari szövetkezetekben. Esettanulmányok, adatok, következtetések. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 170. sz.
- Bennó Pál [1982b]: Esettanulmány a Pannónia Háziipari Szövetkezetről. A bedolgozói munkaforma kérdései az ipari szövetkezetekben. Esettanulmányok, adatok, következtetések. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 170. sz.
- BERKOVITS GYÖRGY [1980]: Terepszemle. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BOD PÉTER ÁKOS [1985]: Csúcstechnikát – hazai módon? Esettanulmány a Szerszámgépipari Művekről. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 6. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- BOSSÁNYI KATALIN [2000]: Kísérlet. Héttornyú Kiadó, Budapest.
- BOSSÁNYI KATALIN–KOVÁCS MIHÁLY–VARGA ANDRÁS [1980]: Vállalataink életéből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BOSSÁNYI KATALIN–KOVÁCS MIHÁLY–SOMEAI PÉTER [1981]: Vállalati stratégiák. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÖRÖZCFY FERENC (szerk.) [1983a]: A magyar gazdaságirányításról. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÖRÖZCFY FERENC (szerk.) [1983b]: A magyar gazdaságirányításról. II. kötet. Vélemények/viták. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BRÓDY ANDRÁS [1955]: A minőség javításának és az önköltség csökkentésének néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 2. évf. 3–4. sz. 453–461. o.
- BRÓDY ANDRÁS [1956]: A hóvégi hajrá és gazdasági mechanizmusunk. Közgazdasági Szemle, 3. évf. 7–8. sz. 870–883. o.

- BRÓDY ANDRÁS [1980]: A mérési vitához. *Gazdaság*, 14. évf. 3. sz. 124–131. o.
- CZAKÓ ÁGNES [1997]: Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején (Vállalkozás és polgárosodás). *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 93–117. o.
- CZAKÓ ÁGNES–SIK ENDRE [1986]: Vállalati vezetők csereügyletei. Kézirat.
- CZAKÓ ÁGNES–HÁRS ÁGNES–INZELT ANNAMÁRIA–LENGYEL GYÖRGY (szerk.) [2008]: Laky Teréz. Tanulmányok, emlékezések. Magyar Szociológiai Társaság, Budapest.
- CSALOG ZSOLT [1976]: Kilenc cigány. *Kozmosz Könyvek*, Budapest.
- CSALOG ZSOLT [1978]: Parasztregeény. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- CSALOG ZSOLT [1981]: A tengert akartam látni. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- CSANÁDI MÁRIA [1984]: Egy nagyvállalat kapcsolatainak rendszere. Esettanulmány a Magyar Hajó- és Darugyárról. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 2. sz.
- CSANÁDI MÁRIA [1985]: Döntések kényszerpályán. Az Ipari Minisztérium kialakítása és működésének első éve. Pénzügykutatási Intézet, Budapest.
- CSANÁDI MÁRIA [1989]: A pártállamrendszer szerkezete, kohéziója és szétesése Magyarországon példáján. *Gazdaság*, 23. évf. 4. sz. 5–36. o.
- CSANÁDI MÁRIA [1991]: The Diary of Decline. The Case Study of the Disintegration of the Party in One District in Hungary. *Soviet Studies*, Vol. 43. No. 6. 1085–1099. o.
- CSANÁDI MÁRIA [1995]: Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. T-Twins Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- CSANÁDI MÁRIA–ANGYAL ÁDÁM–LAMBERGER GALINA–LENGYEL LÁSZLÓ–POLGÁR MIKLÓS–SZALAI ERZSÉBET–VOSZKA ÉVA [1984]: Egy nagyvállalat kapcsolatainak rendszere, I–III. Pénzügykutatási Intézet, Budapest.
- EÖRSI JÁNOS–PERGER ÉVA [1981]: Ipari szövetkezetek alkalmazkodása a gazdasági szabályozórendszer módosulásához. Esettanulmány. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 165. sz.
- ERANUS ELISA–LENGYEL GYÖRGY–SIKLÓS VIKTÓRIA [2006]: A cserénfai kísérlet – két év múlva. *Információs Társadalom*, 6. évf. 2. sz. 109–122. o.
- ERŐS FERENC–KOVÁCS ANDRÁS – LÉVAI KATALIN [1985]: „Honnan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 5. évf. 2–3. sz. 129–145. o.
- FARKAS ÉVA–MAKÓ CSABA–ILLÉSSY MIKLÓS–HEIDRICH BALÁZS [2020]: Start-up stúdió: üzleti modell innováció. Az INNONIC Zrt. példája. *Metszetek*, 9. évf. 4. sz. 65–83. o.
- FARKAS FERENC [1986]: Egy többprofilú tanácsai vállalat sikereinek titka. Esettanulmány a komlói Carbon Könnyűipari Vállalat fejlődéséről és külső kapcsolatairól. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 18. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- FARKAS KATALIN [1974]: Kísérlet egy nagyvállalat működésének leírására. Esettanulmány. Kézirat. MTA KTI, Budapest.
- FITOS ZOLTÁN–HAJÓS ANDRÁS–KADOCSA GYÖRGY–LAMBERGER GALINA [1986]: Fel vagy le a lejtőn? Megjelent: *Inzelt* (szerk.) [1986] 179–189. o.
- FÖLDVÁRI TAMÁS–TALYIGÁS KATALIN–TELLÉR GYULA [1973]: Műhelytanulmányok az ipari szövetkezetek szociológiájához. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- GÁCS JÁNOS [1976]: Hiány és támogatott fejlesztés. Tendenciák az építőanyag-ipar irányításának történetében (1950–1975). *Közgazdasági Szemle*, 23. évf. 9. sz. 1043–1060. o.
- GÁCS JÁNOS [1987]: Az ipari és építőipari anyagok a félkész termékek piacának működéséről. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 24. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- GÁCS JÁNOS–LACKÓ MÁRIA [1974]: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 21. évf. 3. sz. 254–274. o.

- GALASI PÉTER [1978]: Kiskunhalas és vonzáskörzete munkaerőmozgásainak rövid távú elemzése, a Halasi Kötöttárugyár munkaerejének jellemzői. Kézirat. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkagazdaságtani és Oktatásgazdaságtani Tanszék, Budapest.
- GALASI PÉTER–SÍK ENDRE [1982]: Vállalatközi kapcsolatok a helyi munkaerőpiacon Megjelent: *Galasi Péter* (szerk.): A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 123–134. o.
- GYÖRGY KATALIN [1986]: Kicsi a bors, de... A Finomvegyszer Szövetkezet esete. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Megjelent: *Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok* I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. 155–193. o.
- HALMOS FERENC [1978]: Illó alázattal. Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- HAMAR JUDIT [1986]: Egy nagyvállalat alkalmazkodása – eredmények és gátak. Esettanulmány a Szék- és Kárpitosipari Vállalatról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 15. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- HARASZTI MIKLÓS [1972/1980]: Darabbér. Magyar Füzetek, Párizs.
- HARE, P. G. (szerk.) [1983]: Hungarian Enterprise Behavior. Part I–II. Eastern European Economics, Vol. 22. No. 1. <https://doi.org/10.1080/00128775.1983.11648275>.
- HÁRS ÁGNES [1986]: A patriarchális szervezet zsákutcája. A Visegrádi Faipari Szövetkezet esete. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Megjelent: *Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok* I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. 7–53. o.
- HÁRS ÁGNES–SZÉKFFY KLÁRA [1979]: Exportpiacváltás a Balaton Cipőkészítő Szövetkezetnél. *Külgazdaság*, 23. évf. 11. sz.
- HAVAS GÁBOR [1998]: Előszó. Megjelent: *Solt Ottilia: Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások*, I. kötet. Beszélő, Budapest.
- HEGEDŰS ZSUZSA–LAKI MIHÁLY [1976]: Alapvető fejlesztési döntések különböző szektorokhoz tartozó két kisvállalatnál. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 112. sz.
- HEGEDŰS ZSUZSA–TARDOS MÁRTON [1974]: A vállalati vezetők helyzetének és motivációjának néhány problémája. *Közgazdasági Szemle*, 21. évf. 2. sz. 162–173. o.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1970]: A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok. Sokszorosított kézirat. MTA Szociológiai Kutató Csoport, Budapest.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1971a]: Obstacles to the Introduction of Efficient Money Incentives in a Hungarian Factory. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 24. No. 4. 541–553. o.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA: [1971b]: Munkateljesítmény, érdek, hatalom, környezet. Az egyengető lakatosok esete. *Új Írás*, 11. évf. 2. sz. 90–103. o.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1972a]: Obstacles in the Structure of Interests and Powers to the Introduction of Efficient Money Incentives. *European Economic Review*, Vol. 3. No. 2. 181–198. o.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1972b]: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Szociológiai Tanulmányok sorozat, 13. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HÉTHY LAJOS–MAKÓ CSABA [1973]: Incentive Problems in the Centrally Planned Economy of Hungary. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 26. No. 2. 767–777. o.
- Héthy Lajos–Makó Csaba [1979]: Vezetés, vezető kiválasztás, ösztönzés. Egy építőipari kutatás tapasztalatai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUSZÁR JÓZSEFNÉ–FARAGÓ KATALIN [1986]: Az elhibázott diverzifikáció következményei, avagy a megújulás szükségessége. Esettanulmány a Chinoinról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 20. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- INZELT ANNAMÁRIA [1984]: A kutatási program célja és a megvitandó kérdések. Kézirat. „Gazdaságunk szervezeti rendszere” OKKFT program.

- INZELT ANNAMÁRIA [1986]: Bevezető. Megjelent: *Inzelt* (szerk.) [1986].
- INZELT ANNAMÁRIA [1988]: Rendellenességek az ipar szervezetében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- INZELT ANNAMÁRIA [2010]: A hazai kis- és középvállalkozások esélyei a nemzetköziesedő tudásgazdaságok korában. Kézirat.
- INZELT ANNAMÁRIA (szerk.) [1986]: Lehetőség, kockázat, valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- JÁNOSSY FERENC [1969]: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásának útja. Közgazdasági Szemle, 16. évf. 7–8. sz. 806–829. o.
- JÁVOR ISTVÁN [1985]: Összevonás után. Duna Élelmiszer- és Vegyiáru Kereskedelmi Vállalat. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 16. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- JOHANSEN, L. [1979]: The Bargaining Society and the Inefficiency of Bargaining. *Kyklos*, Vol. 32. No. 3. 497–522. o.
- JUHÁSZ PÁL [1977]: Megjegyzések a családi gazdálkodás elméletéhez. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest. Megjelent még: *Kenedi* (szerk.) [1977] 567–582. o.
- JUHÁSZ PÁL [2006]: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Új Mandátum Könyvkiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- KAPITÁNY ZSUZSA [1988]: A magyar személygépkocsi-piac kínálata. Mikroszámítógép-piaci kínálat Magyarországon. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 37. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- KAPITÁNY ZSUZSA [1996]: Fogyasztói magatartás az autópiacon. Aula Könyvkiadó, Budapest.
- KAPITÁNY ZSUZSA–KORNAI JÁNOS–SZABÓ JUDIT [1982]: A hiány újratermelése a magyar autópiacon. Közgazdasági Szemle, 29. évf. 3. sz. 300–324. o.
- KAROLINY MÁRTONNÉ [1986]: Esettanulmány a Pécsi Bútorgyár gazdasági fejlődéséről és a gazdaságirányító szervekkel való kapcsolatáról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. 19. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- KÁRPÁTI JÓZSEF [1984]: Kárpáti József hozzászólása. Bőr- és cipőipari vita a Közgazdaságtudományi Intézetben. Április 22. Kézirat.
- KATONA CSABA [2010]: Szeptember végén – 1989. ArchívNet, 10. évf. 4. sz. https://archivnet.hu/politika/szeptember_vegen__1989.html.
- KELEMEN KATALIN [1999]: Kisvállalkozások egy iparvárosban. A győri kisvállalkozások és a helyi iparszerkezet. Szociológiai Szemle, 9. évf. 1. sz. 143–161. o.
- KELEMEN KATALIN [2021]: Egy „üstökös vállalkozás” története Magyarországon. Tér-Gazdaság-Ember, 9. évf. 1. sz. 101–119. o.
- KEMÉNY ISTVÁN [é. n.]: Életútinterjú Kemény Istvánnal. Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet és Oral History Archivum, Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN [1977/1990]: Futószalag a Motorkerékpárgyárban. Megjelent: *Kemény István: Velünk nevelkedett a gép*. Vita Kiadó, Budapest, 29–74. o.
- KEMÉNY ISTVÁN [1978/1991]: Kelet-Közép-Európa és a társadalomtudományok. Megjelent: *Kemény István: Közéről és távolról*. Gondolat, Budapest, 13–21. o.
- KEMÉNY ISTVÁN [1992]: Szociológiai írások. Replika Kör, Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN–KOZÁK GYULA [1971]: A Csepel Vas- és Féművek munkásai. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- KENEDI JÁNOS [1981]: „Tied az ország, magadnak építed.” Magyar Füzetek, Párizs.
- KENEDI JÁNOS (szerk.) [1977]: Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból.

- KERTESI GÁBOR [1981]: A kisvállalati fejlődés két típusáról. *Közgazdasági Szemle*, 28. évf. 10. sz. 1180–1193. o. http://real-j.mtak.hu/5860/1/KozgazdasagiSzemle_1981.pdf.
- KORNAI JÁNOS [1957/1990]: A gazdasági szervezet túlzott központosítása. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. *Heti Világgazdaság Kiadó Rt.*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2007]: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. *Akadémiai Kiadó Zrt.*, Budapest.
- KOVÁCS ANDRÁS [1992]: Szóról szóra (Az oral history). *BUKSZ*, 4. évf. 1. sz. 88–97. o.
- KOVÁCS ANDRÁS [1998]: Marx a negyedik évtizedben. *Beszélő*, 3. évf. 9. sz. 72–77. o.
- KOVÁCS ÉVA [2008]: „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. Megjelent: *Váradai Mónika Mária* (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 133–159. o.
- KOVÁCS ÉVA [2012]: A Small Miracle without Foreign Investors Villány Vine and Wine and Westernized Local Knowledge. Megjelent: *Zentai Violetta–Kovács János Máttyás* (szerk.): *Capitalism from outside? Economic Cultures in Eastern Europe after 1989*. CEU Press, Budapest–New York, 35–56. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1980]: Alku, asszimiláció, alku. Megjelent: *Tardos* (szerk.) [1980] 393–490. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1983]: Reform itt és most? – Beszélgetés Tardos Mártonnal. *Mozgó Világ*, 9. évf. 2. sz. 8–22. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1996]: Örökség–utánzás–felfedezés. *Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után*. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 4. sz. 321–362. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1997]: A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. *Közgazdasági Szemle*, 44. évf. 4. sz. 311–321. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [2013]: Ágyúval verébre? A kelet-európai közgazdasági eszmék történetéről (1917–1989). 2000, 25. évf. 5. sz. 25–32. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [2016]: A hetvenéves Simonovits Andrásnak. Minden, amit tudni akartam a matematikai közgazdaságtanról, de nem mertem megkérdezni. *Élet és Irodalom*, 60. évf. 47. sz.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [2018]: Irány homály. Hogyan nem lettem reformer '68 Magyarországon. 2000, 30. évf. 6. sz. 40–60. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS–KOLTAY JENŐ–VÁNYAI JUDIT [2000]: *Közgazdaságtudományi Kutatóközpont*. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei. MTA, Budapest. http://real-eod.mtak.hu/6774/1/Kozgazdasagtudomanyi_Kutato kozpont_000974023.pdf.
- KOZÁK GYULA [2000]: Az Oral History Archivum története, tevékenysége. <http://www.rev.hu/hu/node/61>.
- KOZÁK GYULA–HAVAS GÁBOR–KENEDI JÁNOS (szerk.) [1985]: *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. Sokszorosított kézirat.
- KÖHEGYI KÁLMÁN [é. n.]: *Életútinterjú Köhegyi Kálmánnal*. Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet és Oral History Archivum, Budapest.
- KÖHEGYI KÁLMÁN [1976]: Belső irányítási rendszer és szervezetihiány. *Ergonómia*, 9. évf. 4. sz. 204–209. o.
- KÖHEGYI KÁLMÁN [1983]: Szervezeti változások végrehajtásának érdek- és hatalmi viszonyai. *Szociológia*, 13. évf. 1–2. sz. 79–115. o.
- KÖHEGYI KÁLMÁN [1986a]: Beépülés a paternalizmusba. A Medikémia Ipari Szövetkezet esete. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Működés, fejlesztés, beruházás. *Esettanulmányok I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei*, 193. sz. 193–225. o.

- KŐHEGYI KÁLMÁN [1986b]: Egy rendhagyó fúzió története. Esettanulmány a Szegedi Felszabadulás Asztalos Szövetkezet és a Tisza Bútoripari Vállalat 3. számú Gyáregységének fúziójáról. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. 79–129. oldal.
- KŐHEGYI KÁLMÁN–MIZSEI KÁLMÁN [1979]: Esettanulmányok az ipari szövetkezetek fúziói köréből II. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 148. sz.
- KÖLLŐ JÁNOS [1979]: Egy ipari szövetkezeti fúzió leírása. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- KÖLLŐ JÁNOS [1981]: Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. Közgazdasági Szemle, 28. évf. 7–8. sz. 853–866. o.
- KÖLLŐ JÁNOS [1982]: A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövődében. Megjelent: *Galasi Péter* (szerk.): A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 277–318. o.
- KÖLLŐ JÁNOS [2003]: Meddig tart a rendszerváltás? (Esettanulmány egy szövöde átalakulásáról, 1988–1996.) Közgazdasági Szemle, 50. évf. 5. sz. 406–427. o.
- KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA [1979]: Esettanulmányok az ipari szövetkezetek fúziói köréből I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 149. sz.
- KUCZI TIBOR [2011]: Alkalmazott gazdaságszociológia. Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez [SZOCMEST] című, TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú projekt megvalósítása során készített tananyagok elektronikus publikációja. Jelenkutató Alapítvány, Budapest.
- KVALE, S. [2005]: Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA [1980]: Feszültségek felhalmozása és leépítése. Közgazdasági Szemle, 27. évf. 7–8. sz. 923–940. o.
- LAKI MIHÁLY [1976]: A Star Ktsz. esete. Valóság, 19. évf. 12. sz. 62–76. o.
- LAKI MIHÁLY [1977]: Két vállalatvezető törekvése, vezetői módszerei. Megjelent: *Kenedi* (szerk.) [1977] 517–529. o.
- LAKI MIHÁLY [1979]: Új termékek bevezetése és a piaci alkalmazkodás. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1980]: Év végi hajrá az iparban és a külkereskedelemben. Gyorsuló idő sorozat. Magvető Kiadó, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1981]: Bossányi Katalin–Kovács Mihály–Varga András: Vállalataink ételéből. Külgazdaság, 25. évf. 6 sz. 75–78. o.
- LAKI MIHÁLY [1983]: Vállalatok megszűnése és összevonása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1994]: A dolgozók részvételének lehetőségei a privatizációban Magyarországon: Az egri malom esete. Közgazdasági Szemle, 41. évf. 10. sz. 899–913. o.
- LAKI MIHÁLY [2000]: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben. Közgazdasági Szemle, 47. évf. 3. sz. 230–249. o.
- LAKI MIHÁLY [2004]: Az ásványipiac átalakulása. Közgazdasági Szemle, 51. évf. 12. sz. 1151–1172. o.
- LAKI MIHÁLY [2006]: Az idegennyelv-oktatási piac átalakulása. Közgazdasági Szemle, 53. évf. 10. sz. 880–901. o.
- LAKI MIHÁLY [2015]: A trafikpiac átalakulása és átalakítása. Esettanulmány. Szociológiai Szemle, 25. évf. 3. sz. 23–51. o.
- LAKI MIHÁLY [2018]: Kornai János a kapitalizmusról, 1953–1989. Korall, 19. évf. 72. sz. 117–136. o.

- LAKI MIHÁLY [2019]: A Mészáros-vállalatcsoport. Adalékok a Fidesz-közeli vállalkozások és vállalkozók működéséhez. *Külgazdaság*, 63. évf. szeptember-október, 65–100. o.
- LAKI MIHÁLY–PETE PÉTER [1978]: Gazdálkodási problémák és a gazdasági vezetők szemlélete a Vörös Hajnal Cipész Szövetkezetben. Kézirat. MTA TK Szociológiai Intézet 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely.
- LAKI MIHÁLY–PETE PÉTER–VINCE PÉTER (szerk.) [1999]: Mindannyiunkban van valami közös. Lányi Kamilla születésnapjára. Koping–Datorg Alapítvány–MTA KTI, Budapest.
- LAKY TERÉZ [1972]: A változtatás kényszere (számítógépek a szervezetben). *Valóság*, 15. évf. 2. sz. 23–36. o.
- LAKY TERÉZ [1976]: Érdekvizonyok a fejlesztési akciók vállalati döntési eljárásában *Gazdaság*, 10. évf. 4. sz. 40–58. o.
- LAKY TERÉZ [1982]: Érdekvizonyok a vállalati döntésekben. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- LAMBERGER GALINA–MATOLCSY GYÖRGY–SZALAI ERZSÉBET–VOSZKA ÉVA [1987]: Vállalatmegszüntetés. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1. sz.
- LAMPLAND, M. [1991]: Pigs, Party Secretaries and Private Lives in Hungary. *American Ethnologist*, Vol. 18. No. 3. 459–479. o.
- LANGER LAJOS [1985]: Vállalkozás vagy feladat-végrehajtás? Pest Megyei Ruházati Kiskereskedelmi Vállalat. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 12. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- LANGER LAJOS [1986]: Egy szétválasztás tanulságai. A Domus Lakberendezési Áruház Vállalat példáján. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 22. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1948]: Szepták a demokráciában. *Valóság*, 4. évf. 1. sz. 31–52. o.
- LÁNYI KAMILLA [1980]: Vállalati szereptudat – vállalati kapcsolatok. Egy állami monopólium versenyhelyzetben. Megjelent: *Tardos* (szerk.) [1980] 39–87. o.
- LÁNYI KAMILLA [2007]: Piacok, globalizáció, harmadik út. Lányi Kamilla válogatott tanulmányai. Előszó. Kopint-Datorg Infokommunikációs ZRt., Budapest.
- LÁSZLÓ-BENCsik SÁNDOR [1973]: Történelem alulnézetben. Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL GABRIELLA [1985]: A mosó. Megjelent: *Kozák Gyula–Havas Gábor–Kenedi János* (szerk.) [1985].
- LENGYEL GYÖRGY [2018]: Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok Megjelent: *Tóth Péter Pál* (szerk.): A magyar szociográfia a 20–21. században. Magyarország felfedezése sorozat. Gondolat Kiadó, Budapest, 57–73. o.
- LENGYEL GYÖRGY (szerk.) [1997]: Esettanulmányok: A „Meggzúnt és működő vállalkozások, 1993–1996” című tanulmány melléklete. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY (szerk.) [2002]: Információs technológia és szolgáltató közigazgatás. Kutatási beszámolók. BKÁE, Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY (szerk.) [2003]: Információs technológia és életminőség. Kutatási beszámolók. BKÁE, Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY–ERANUS ELIZA–FÜLEKI DÁNIEL–LÖRINCZ LÁSZLÓ–SIKLÓS VIKTÓRIA [2004]: A cserénfai kísérlet. Beszámoló egy aprófaluban lebonyolított számítógép- és internettelepítés tapasztalatairól. *JEL-KÉP*, 23. évf. 2. sz. 79–96. o.
- LITVÁN GYÖRGY [1974]: Bevezető. Megjelent: *Litván György* (szerk.): Magyar munkásszociográfiák, 1888–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

- LITVÁN GYÖRGY (szerk.) [1974]: Magyar munkásszociográfiák, 1888–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- LOSONCZI ÁGNES [1973]: Az életmódról. Az anyagi feltételek, a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései: Békés megyei vizsgálat adatai alapján. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- LUKÁCS OTTÓ [1985]: Egy nagyméretű kiskereskedelmi vállalat. Esettanulmány a Centrum Áruházak Vállalatáról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- MADARÁSZ ALADÁR–SZABÓ JUDIT (szerk.) [1994]: Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–MTA KTI, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT [1986]: Dunaapáti, 1944–1958. Művelődéskutató Intézet–Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- MAJOR IVÁN [1984]: Közlekedés és gazdaság. Magvető Kiadó, Budapest.
- MAKÓ CSABA–HÉTHY LAJOS [1972]: A vállalati kontrollmechanizmus és a szervezetlenség. MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- MAKÓ CSABA–KUCZI TIBOR [1999]: A vállalkozók társadalmi erőforrásai. A vállalkozások növekedése és életciklusai összefüggései. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Vezető- és Továbbképző Intézet, Budapest.
- MÁRKUS ISTVÁN [1989]: Nagykovács. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MÁRKUS ISTVÁN [1996]: Polgárosodó parasztság. Szaktudás Kiadó Ház Rt., Budapest.
- MIHÁLYI PÉTER [1992]: Socialist Investment Cycles Analysis in Retrospect (International Studies in Economics and Econometrics). Kluwer Academic Publishers, Dordrecht–Boston–London.
- MIZSEI KÁLMÁN [1979]: Profiltisztítással egybekötött ipari szövetkezeti fúzió története. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 149. sz.
- MIZSEI KÁLMÁN [1986]: Kié a gyár? Az állami tulajdon meghatározatlanságáról a VBKM története alapján. Megjelent: *Inzelt* (szerk.) [1986] 273–333. o.
- MOHÁCSI KÁLMÁN [1986]: Állami döntések árnyékában. Az Agrimpex Mezőgazdasági Külkereskedelmi Vállalat esete. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- MOLDOVA GYÖRGY [1971]: Tisztelet Komlónak. Magyarország felfedezése sorozat. Magvető Kiadó, Budapest.
- MOLDOVA GYÖRGY [1977]: Akit a mozdony füstje megcsapott... Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MOLDOVA GYÖRGY [1980]: Szent tehén. Riport a textiliparról. Magvető Kiadó, Budapest.
- NAGY KATALIN [1985]: A növekedés útjai. A Biogal Gyógyszergyár fejlődése. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 14. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- NAGY TAMÁS ÉS SZERZŐTÁRSAI [1968]: A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- NEUMANN LÁSZLÓ–LAKI MIHÁLY–NACSA BEÁTA [2013]: Az új Munka Törvénykönyve hatása a munkahelyi érdekképviseletre. Munkaügyi Szemle, 57. évf. 4. sz. 96–108. o.
- NYERS REZSŐ [1980]: A „Gazdaságunk szervezeti rendszere” című OKKFT program tervtanulmánya. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- OKKFT [é. n.]: Országos középtávú kutatási és fejlesztési terv: a társadalomtudományi I. terv: „Gazdaságpolitikánk elméleti megalapozását, gazdaságirányításunk fejlesztését szolgáló kutatások” zárójelentése, 1986–1991. Közreadja az OKKFT Ts-2/2 Programiroda.

- OSZOLI ÁGNES–SALLAI RÓZSA–VÁGI GÁBOR [1985]: A Tisza Cipőgyár szervezete és működése. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 13. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- OSZOLI ÁGNES–SALLAI RÓZSA–VÁGI GÁBOR [1986]: Extenzív úton a csúcsra. Az endródi Cipőipari Szövetkezet esete. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. 79–129. o.
- PAP JÓZSEF–MAKÓ CSABA–ILLÉSSY MIKLÓS [2021]: Bolt Diversification Driven by the Pandemic: Expanding from Bolt Taxi to Bolt Food in Budapest. Megjelent: *Moniz, A. B.–Boavida, N.–Makó, C.–Kriings, B. J.–Miguel, P. S. D.* (szerk.): *Digital Labour Platforms: Representing workers in Europe.* (Coleção Diagnósticos & Perspetivas.) Húmus/CICS.NOVA. 47–58. o. <https://doi.org/10.34619/rwrm-3uun>.
- PÁRTOS GYULA [1987]: A magyar híradástechnika dilemmái. *Medvetánc*, 7. évf. 3–4. sz. 259–289. o.
- PÉNZÜGYKUTATÓ [1998]: Lámpások az alagútban – Emlékek a Pénzügykutatóról. Pénzügykutató Rt., Budapest.
- PETE PÉTER [1987]: Verseny a külkereskedelemben. Esettanulmány a Generalimpex példáján. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 25. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- PÉTERI GYÖRGY [2010]: Nomenklatura with Smoking Guns: Hunting in Communist Hungary's Party-State Elite. Megjelent: *Crowley, D.–Reid, S. E.* (szerk.): *Pleasures in Socialism Leisure and Luxury in the Eastern Bloc.* Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 311–343. o.
- PÉTERI GYÖRGY [2017]: External Politics, Internal Rivalries – Social Science Scholarship and Political Change in Communist Hungary. *East Central Europe*, Vol. 44. No. 2–3. 309–339. o.
- PIROSKA DÓRA–LAKI MIHÁLY [2013]: Konferenciabeszámoló: Terepkutatás a magyar gazdaságban – tudományos konferencia, 2012. november 16–17. International Business School, Budapest. *Külgazdaság*, 57. évf. 5–6. sz. 3–11. o.
- POGÁNY ÁGNES [1988]: A Pénzügykutató Intézet története (1968–1987). Megjelent: *Lámpások az alagútban. Emlékek a Pénzügykutatóról.* Pénzügykutató Rt., Budapest, 9–76. o.
- POLGÁR JUDIT–RÉV ANDRÁS [1986]: Eredményes gazdálkodás, volumennövekedés nélkül. A Balaton Cipőkészítő Szövetkezet esete. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. 129–155. o.
- POLÓNYI ISTVÁN [2018]: A gazdaságtudomány az ötvenes évektől a rendszerváltásig. Szubjektív áttekintés a magyar gazdaságtudomány másfél emberöltőjéről. *Educatio*, 27. évf. 1. sz. 46–63. o.
- RÉTI PÁL [1985]: Egy gyengülő monopólium. Esettanulmány a Triálról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 12. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- RÉV ANDRÁS [1986]: Esettanulmány a Jászberényi Cipőipari Vállalatról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 17. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- RICHTER SÁNDOR [1999]: Földi Tamás hetvenéves. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 4. sz. 380–381. o.
- RUPP KÁLMÁN [1973]: Egy termelőszövetkezet melléküzemeinek gazdálkodása. Esettanulmány. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- RUPP KÁLMÁN [1977]: Munkások a melléküzemben. Megjelent: *Kenedi* (szerk.) [1977] 529–567. o.
- RUPP KÁLMÁN [1983]: *Entrepreneurs in Red Structural and Organizational Innovation in the centrally planned economy.* State University of New York Press, Albany.

- RUPP KÁLMÁN [2016]: Távolban – mégis közelben maradva. Megjelent: Havas 70, I. kötet. Beszélő, <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/tavolban-%E2%80%93-megis-kozelben-maradva>.
- SALGÓ ISTVÁN [1987]: A „magasabb rendű” vállalat. Egy külkereskedelmi szakvállalat, a Chemolimpex esete. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 28. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- SELENY, A. [1991]: Hidden Enterprise and Property Right Reform in Socialist Hungary. Law and Policy, Vol. 13. No. 2. 156–158. o.
- SERES ANTAL [1985]: „Budapest ellátása politikai feladat.” Esettanulmány az Angyalföldi Közért Vállalatról. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 10. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- SERES ANTAL [1986]: A nevében szövetkezet. Egy T. megyei Áfész. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 21. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- SIMON ANDRÁS [1981]: A magyarországi beruházások ciklusainak egy modellje. Közgazdasági Szemle, 28. évf. 3. sz. 293–302. o.
- SIMONYI ÁGNES [1976]: Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés tapasztalatai a Budapesti Vegyi Művekben. Társadalmi Szemle, 31. évf. 7. sz. 56–65. o.
- SIPOSS ZOLTÁN [2021]: Az adatok teszik a történeteket tényekké. Interjú Horn Dániellel, a KRTK KTI igazgatójával. KRTK, Budapest, <https://krtk.hu/2021/02/az-adatok-teszik-a-torteneteket-tenyekke/>.
- SOLT OTTILIA [1972]: Esettanulmány egy automatizált üzembről. Megjelent: Napjaink műszaki fejlődésének társadalmi feltételei és várható hatása. A MTESZ Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság III. Szociológiai Konferenciája. Budapest, 168–174. o.
- SOLT OTTILIA [1998]: Technika és ember. Esettanulmány egy automatikus finomkohászati üzembről. Megjelent: *Solt Ottília: Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások, I–II.* Beszélő folyóirat kiadása, Budapest, 63–94. o.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [1975]: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 22. évf. 1. sz. 104–111. o.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [1986]: Terv, kampány, pénz. Szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SWAIN, N. [1985]: Collective Farms which Work. Cambridge University Press.
- SZABÓ JÓZSEF–CSÁSZÁR GABRIELLA [2004]: Húsz év vállalatkutatásai Magyarországon. Vezetéstudomány, 35. évf. 4. sz. 2–18. o.
- SZAKONYI PÉTER (szerk.) [2020]: A 100 leggazdagabb magyar, 2020. Napi.hu, Budapest.
- SZALAI ERZSÉBET [1972]: A beruházási piac feszültségének kvantifikálása. Pénzügykutatási Intézet Közleményei, 7. sz. Pénzügykutatási Intézet, Budapest.
- SZALAI ERZSÉBET [1981]: Kiemelt vállalat, beruházás, érdek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZALAI ERZSÉBET [1984]: A Magyar Hajó- és Darugár beruházási tevékenysége. PM Pénzügykutatási Intézet tanulmányai, 2. sz.
- SZALAI ERZSÉBET [1993]: Palkovics Imre: Több tűz között. Interjú Palkovics Imrével. Valóság, 36. évf. 4. sz. 28–38. o.
- SZALAI ERZSÉBET [1994]: A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok, 1989–1993. T-Twins Kiadó, Budapest.
- SZALAVETZ ANDREA [1998]: Az energetikai gépgyártás privatizációja. Számadás a Talentumról sorozat. Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt., Budapest.
- SZALAVETZ ANDREA [2010]: Relokáció és a helyi leányvállalat fejlődése egy autóiipari beszállító példáján. Köz-gazdaság, 5. évf. 2. sz. 89–102. o.

- SZAMUELY LÁSZLÓ–CSABA LÁSZLÓ [1998]: Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- SZÉKFFY KLÁRA [1985]: A nyereségérdekeltség és a központi elvárások hálójában. A Röntgen- és Kórháztechnikai Vállalat az 1970-es években. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetről, 9. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- SZIGETI KATALIN [1986]: Stabil szervezet – instabil vezetés. Esettanulmány az ELEKTRIS Ipari Szövetkezeztől. Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok, I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. 225–266. o.
- SZIGETI KATALIN [1989]: Egy kelet-európai híradástechnikai nagyvállalat [a BHG] fejlődési pályája. Esettanulmány. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetről, 40. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- TARDOS MÁRTON [1980]: A vállalatok kínálata és a piac. Bevezető. Megjelent: *Tardos* (szerk.) [1980] 7–37. o.
- TARDOS MÁRTON [1983]: Enterprise Supply and the Market. *Eastern European Economics*, Vol. 21. No. 3–4. 8–25. o. <https://doi.org/10.1080/00128775.1983.11648276>.
- TARDOS MÁRTON (szerk.) [1980]: Vállalati magatartás, vállalati környezet. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- TÁRNOK ÉVA [1974]: A Magyar Édesipar gazdálkodása 1968–1972 között. Esettanulmány. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- TÁRNOK ÉVA [1978]: Esettanulmány a vállalati magatartásról. *Gazdaság*, 12. évf. 1. sz. 83–94. o.
- TÁRNOK ÉVA [1983]: Vállalat állandó bizonyítási kényszerben. Időszerű közgazdasági kérdések sorozat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- TÁRNOK ÉVA–VINCE PÉTER [1980]: Változások és szerkezeti aránytalanságok a járműprogramban. Megjelent: *Bauer és szerzőtársai* [1980] 18–29. o.
- TELLÉR GYULA [1976]: Érdekvizonyok az ipari vállalkozásokban (Elméleti megfontolások egy szociológiai vizsgálathoz). Megjelent: *Tellér Gyula–Juhász Pál–Mészáros Sándor–Tomka Miklós–Szakál Pál–Gyenes Antal–Agonács Gábor: Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyve*, 1975. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 495–545. o.
- TELLÉR GYULA [2003]: A rendszerváltás rendszere, I. Kairosz–Kölcsy Intézet, Budapest.
- TELLÉR GYULA (szerk.) [1986]: Utak és tévutak az ipari szövetkezetek életében. Működés, fejlesztés, beruházás. Esettanulmányok, I. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 193. sz. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- TÉNYI GYÖRGY [1976]: Beruházási egyenetlenségek a magyar népgazdaságban. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- TERESTYÉNI TAMÁS [2009]: Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... A TK 40 konferencián 2009. október 1-én a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitó előadás. <http://communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2009/tk40/nyitoeleadas.htm>.
- TÓTH FERENC [1987]: Vállalatfejlesztés – nem szerves módon. Ravill Kereskedelmi Vállalat. Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetről, 23. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- TÓTH LILLA [1997]: Vállalkozói életutak és kapcsolathálók egy nagyközségben – a leszakadó kisvállalkozókról, kisvállalkozásokról. Megjelent: *Megszűnt és működő vállalkozások, 1993–1997*. MVA Kutatási Füzetek, 7. sz. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Budapest, 3–17. o.
- TÖRZSÖK ERIKA [1985]: Vállalkozási stratégiák kényszerpályán. Megjelent: *Havas Gábor–Kenedi János–Kozák Gyula* (szerk.): *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. Sokszorosított kézirat.

- TÖRZSÖK ERIKA–KEMÉNY ISTVÁN [1977]: Egy ipari szövetkezet belső rétegződése. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- VÁGI GÁBOR [1994]: Mezőhegyes. Századvég Kiadó, Budapest.
- VARGA JÚLIA [1980]: Egy ipari szövetkezeti fúzió története. Szociológia, 10. évf. 3–4. sz. 413–423. o.
- VIKÁRIUS FERENC [1982]: A bedolgozók munkaügyi helyzete és problémái a Budapest Kötőipari Szövetkezetnél. A bedolgozói munkaforma kérdései az ipari szövetkezetekben. Esettanulmányok, adatok, következtetések. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 170. sz. 45–69. o.
- VINCE PÉTER [1985]: Egy tröszt perifériáján: a HITEKA esete (egy alkalmazkodás történetéből). Tanulmányok a gazdaság irányításáról és szervezetéről, 9. sz. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- VOSZKA ÉVA [1984a]: A Magyar Hajó- és Darugyár megalakulása és működésének első éve. Megjelent: *Csanádi Mária–Lengyel László–Polgár Miklós–Voszka Éva–Szalai Erzsébet–Lamberger Galina*: Egy nagyvállalat kapcsolatainak rendszere. PM Pénzügykutatási Intézet, Budapest, 147–296. o.
- VOSZKA ÉVA [1984b]: Érdek és kölcsönös függőség. Átszervezési tapasztalatok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- VOSZKA ÉVA [1990]: Kötéltánc: A Ganz Danubius Hajó- és Darugyár társasággá alakulása. Közgazdaság, 34. évf. 10. sz. 18–31. o.
- VOSZKA ÉVA [1993]: Szakadékban: Egy nagyvállalat válságkezelésének kudarca. Társadalmi Szemle, 48. évf. 1. sz. 28–38. o.
- VOSZKA ÉVA [1997]: A dinoszauruszok esélyei. Nagyvállalati szerkezetváltás és privatizáció. Pénzügykutató Rt., Budapest.
- VOSZKA ÉVA–FENYŐVÁRI ZSOLT [2013]: Tulajdonosi szerkezet és vállalati teljesítmény – a Pick esete. Közgazdaság, 57. évf. 11–12. sz. 3–29. o.
- ZALA JÚLIA [é. n.]: Életútinterjú Zala Júliával. Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet és Oral History Archivum, Budapest.
- ZSILLE ZOLTÁN [1973]: Rongyos szövetkezet az olimpián. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- ZSILLE ZOLTÁN [1977]: Mesterséges szerveztlenség. Megjelent: *Kenedi (szerk.) [1977]* 582–600. o. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/02/magyarfuzetek02_zsillezoltan.pdf.